s-c

मीमांसा न्याय प्रकाशः

~~न्यायपेटिव~~

मीमांसान्यायप्रकाशः

ॐ ब्रह्मणे नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थच
तुष्टयम् प्राप्यते तमहं वंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतजन
प्रियम् अनंतरूपिणं वंदे गुरुमानंदरूपिणम् २ इह खलु परमकारुणिकेन भ
गवता जैमिनि महर्षिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशलक्षण्या धर्मो विचा
रितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः यथा यागादिः स हि यजेत
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्र अंशद्वयं
यजिधातुः प्रत्ययश्च तत्र प्रत्ययेऽप्यंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं
दशस्वपि लकारेषु विद्यते लिङ्त्वं पुनः केवले लिङ्येव तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामं ... प्र
भावनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावकः व्यापारविशेषः सा च द्विधा

वि॰ अ॰ १ प २

शाब्दीभावनाआर्थीभावनाचेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दीभावना
सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणे अयंमां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमि
तिनियमेन प्रतीयमानत्वात् यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गोशब्दस्य गोत्वं स
प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाभावाल्लिङा
दिशब्दनिष्ठ एव नहि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् यः कल्पः
कल्पपूर्ववदित्यादिन्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादीश्वरेण गतकल्पीयं वेदं स्म
स्मिन्कल्पे स्मृत्वा परिगृहीतत्वेन तावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वकल्पनानु
पपत्तेश्च तत्र पुरुषाभावाल्लिङादिनिष्ठैव सा अत एव शाब्दीभावनेति व्यपदिशन्ति साच
व निष्ठत्वादेव १=

No. 354

Acc. No. ~~20156~~ 50158

~~न्यायवैशेषिक~~

मीमांसा न्याय प्रकाश:

ॐ ब्रह्मणे नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यत्कृपालेशमात्रेणाशु रूपार्यव
तुष्टयम् आप्यते तमहं वंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतं तज्जन
प्रियम् अनंतरूपिणं वंदे गुरुमानंदरूपिणम् २ इह खलु परमकारुणिकेन भ
गवता जैमिनिऋषिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विच
रितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः यथा यागादिः स हि यजेत
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्र ह्यस्त्यंशद्वयं
यजिधातुः प्रत्ययश्च तत्र प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं
दशस्वपि लकारेषु विद्यते लिङ्त्वं च पुनः केवले लिङ्येव तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां [illegible]पि प्र
वनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषः सा च द्वि[illegible] ये २=

वि॰ भे॰ १

शाब्दीभावना आर्थीभावनाचेति तत्रपुरुषप्रवृत्त्यनुकूलोव्यापारविशेषः शाब्दीभावना
सच लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेअयंमांप्रवर्त्तयतिमत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमि
तिनियमेनप्रतीयमानत्वात् यद्यस्मात्प्रतीयतेतत्तस्यवाच्यं यथा गोशब्दस्यगोत्वं प्र
वृत्त्यनुकूलोव्यापारविशेषोलोकेपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषः वेदेतुपुरुषाभावाल्लिङा
दिशब्दनिष्ठएव नहिवेदःपुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनंसर्वंगुर्वध्ययनपूर्वकं वेदा
ध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनंयथाइत्यादिनावेदापौरुषेयत्वस्यसाधितत्वात् यः कल्पः
कल्पपूर्वंइत्यादिन्यायेनसंसारस्यानादित्वादीश्वरस्यचसर्वज्ञत्वादीश्वरेणतत्कल्पीयंवेद
स्मिन्कल्पेस्मृतौपरिशुद्धीस्येतावतोबोधयन्तौप्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्यरचितत्वकल्पनानु
पपत्तेश्च अतश्चपुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठैवसा अतएवशाब्दीभावनेतिव्यपदिशन्ति साच
ढ्वनिष्ठत्वादेव १८

भावनांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां चेति तत्र साध्याकांक्षायां वक्ष्यमाणांश
त्रयोपेतार्थीभावनासाध्यत्वेन संबध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः यद्यपि
ख्यातांशेनाप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोग्यत्वान्न तस्याः साध्यत्वेनान्वयः करणाकां
क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते तस्य करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन सन्निकर्ष
वद्रूपादिज्ञाने सन्निकर्षात्प्राक् रूपादिज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात्प्राक् शब्दधर्मभावनाया अ
र्थभावप्रसंगात् किंतु भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन लिङादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थभा
वनां निर्वर्तयति कुठारादिवच्छेदनमतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः इतिकर्तव्य
ताकांक्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वै क्षेपिष्ठा दे
वतेत्याद्यर्थवादैर्जन्यते ते ह्यर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमलभमाना लक्षणया २

यस्माद्धर्म्मी
प्राद्धो लिंगः
तस्मात्स...
...
पिनित्या
एव दृ =

क्तेनोपयुक्तत्वं प्रतिपादयंति स्वार्थमात्रपरत्वे चानर्थक्यप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः अध्य
यनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः तथाहि स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकल
स्याध्ययनकर्त्तव्यतां बोधयन्सर्वोवेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायीतिसूचयति निरर्थक
स्याध्ययनानुपपत्तेः सचवेदोविधिमंत्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः तत्रविधिः प्रयोज
नवदर्थविधानेनार्थवान् सचाज्ञातमर्थंविधत्ते यथाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिविधिर
प्राप्तप्रयोजनवद्धोमंविधत्ते अग्निहोत्रहोमेनस्वर्गंभावयेदिति यत्रतुकर्मप्रकारांतरेण
प्राप्तंतत्रतदुद्देशेनगुणमात्रंविधत्ते यथादध्नाजुहुयादित्यत्रहोमस्याग्निहोत्रंजुहुयादित्यनेनप्रा
प्तत्वाद्धोमोद्देशेनदधिमात्रविधानंदध्नाहोमंभावयेदिति यत्रतूभयमप्राप्तंतत्रविशिष्टंविध
त्ते[illegible]कं नचेदन्येनशिष्टाइतिशिष्टाउपदिष्टाइत्यर्थः यथासोमेनयजेतेत्यत्रसोमयागयो

प्रत्यक्षविरोधश्च नहि सो[illegible]यागे[illegible]वेतुमर्हति ५४

रव्याप्तत्वात्सोमविशिष्टयागवि[illegible]धानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति नचोभयविधानेवाक्य
भेदः विशिष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सो[illegible]
वतेति नहि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति यदित्वावत्सोमयागयोरैक्यरूप[illegible]ता
भावनायां करणत्वेनैवान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति नतत्रनयविधानेवाक्यभेदः
मस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागोद्देश्यत्वानु
पपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः सोमनपदोपात्तेन यागेन करणाकांक्षापाति
[illegible]तिन्नपदो[illegible]त्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् यदि चैवं व्यधिकरणे[illegible]न्व
ः नत्वनभावद्यागेन सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात्तस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनाकरणत्वे[illegible]
[illegible]चैतस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेः यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च नचेष्टापत्ति र

फलभा
[illegible]भाव
नोजाः६

एकत्रविशेषणत्वेनान्वितस्या
न्यत्रविशेषणत्वेनान्वयास
[illegible]

तस्माद्विशिष्टविधानमेवेति सिद्धम् तत्र शंकते नन्विति ७ = तथा च मत्वर्थी प्रकृतिलक्षणया विशिष्टवि
धानमेव न्याय्यमिति पर्यवसितम् नचाक
तिलक्षणापौ शंकते अथेत्यादिना १०=

सांबंधप्रतीयते यागस्य च भावनासंबंधः क्वचित्करणत्वेन क्वचित्साध्यत्वेन च संभवति तत्र करणत्वांशे भा
वायफलसंबंधः साध्यत्वांशे भावार्थगुणसंबंधश्च स्यादिति चेन्नैवं यद्यपि भावनायां यागस्य संबंध
मात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधात् तत्र च
यागेन स्वर्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो व
स्वरूपस्य क्तव्यः ततश्च वाक्यभेदः नच प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपेण यागस्वरूपमात्रमन्वेति
कारकत्वा ति वक्तुं युक्तं कारकाणामेव क्रियान्वयात् तत्सिद्धं सोमस्य नयौगे सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्ये
भावात् ६= न वान्वयः संभवतीति ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकांक्षायां यागः करणत्वे
नान्वेति तथेति कर्तव्यताकांक्षायां सोमस्येति कर्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयोस्तु किं मत्वर्थल
क्षणयेति चेन्न सोमेनेति तृतीयया करणत्वबोधिन्या सोमस्येतिकर्तव्यतात्वानभिधानात् तत्र यदीतिकर्त
तृतीयया र= व्यतात्वेन लक्षणया चेत्तेनोक्तं सोमपदे एव यद्यपि तु तेन मत्वर्थलक्षणा गुणेत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् अप्रमुखेपर=
यवेदो वा प्रायदर्शनादित्यधिकरणे तत्र संज्ञानविरोधितन्यायेनांत्येषु प्रत्ययेषु लक्षणेति चेन्न तथा । [illegible]

सोमपदेनात्र काचन अरुणा [illegible] वेदो [illegible] गिति प्राप्ते वेदो [illegible] राद्धान्तः ९=

प्रथमा दृष्टं दर्शयति नहीत्यादिना १= द्वितीया दृष्टं दर्शयति तथेत्यादिना २=
यागेन २=

दृष्टासंभवात् २= | अदृष्टद्वयापत्तेः नहि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण संभवति व्रीहिष्ववघातेनेव यागेन सोमे कस्य
चिद्दृष्टस्याजननात् अतएव न सोमे किंचिददृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु नचायागस्य
दृष्टाजननासम्भवात् ५= | सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वं च भावनानाव्यभिचा
रित्वेनैव युक्तं नच सोमो दृष्टमंतरेण फलं जनयितुं समर्थः यथा जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य
तस्मीनाभावात् अतो दृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः संभव
तृतीयया करणत्वेनोपस्थितस्येति शेषः ७= | ति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः सं
भवति तत्र यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वाद्यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यत इति नादृष्टद्वयापत्तिः
नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि अप्रा
प्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव नच यजेतेत्यत्र ना करणत्वादि १
गस्य करणत्वेनापि साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् किंतु भावनायां यागसंबंध

ननु दध्ना जुहोतीत्यत्र फलभावनाकरणत्वेनान्वितस्यापि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयवदत्रापि तथान्वितस्य यागस्य भाव्यत्वेना
न्वयोस्त्वित्याशंक्य तत्र वाक्यांतरेण प्राप्तत्वादिति सम्भवति तथा अत्र तु अप्राप्तत्वान्नैवं सम्भवतीत्याह अप्राप्तत्वादिति ३=

सोमापि ज्ञया ३= करणत्वेन २=

पिसोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः सिद्धस्यवस्तुनइतिकर्त्तव्यतात्वाभावात् क्रिया
याएवइतिकर्त्तव्यतात्वात् द्रव्यस्यचकेवलमंगत्वात् अनएवइतिकर्त्तव्यतात्वाभावात् द्रव्यस्य
प्रकरणाद्ग्रहणम् यथाहुः नावांतरक्रियायोगाद्दृतेवाक्योपकल्पकात् गुणाद्रव्येकथंना
वैरर्थ्यंनिष्ठक्रतोक्रियाइति नदेतदेवंस्यात् किंचसोमेनयजेतेतिहियागस्योत्पत्तिवाक्यंक
[illegible]नाधिकारवाक्यंज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् उत्पत्तिवाक्येचने
तिकर्त्तव्यताकांक्षा इष्टविशेषाकांक्षाकल्पितत्वेनेतिकर्त्तव्यताकांक्षायाविस्पष्टमनुत्पन्ना
न तत्सिद्धंसोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वेनभावनायामन्वयः तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपप
त्यावश्यंमत्वर्थलक्षणेति नन्वेवमपिसोमेनयजेतेत्यत्रनविशिष्टविधानंगौरवात् म
त्वर्थलक्षणापात्ताच्च किंतुदध्नाजुहोतीतिवत् गुणमात्रविधानमस्तुविधिशक्तेर्गुणोत्त
पसंक्रमात् यथाहुः सर्वत्राख्यानसंबंधेश्रूयमाणोपदांतरेविधिशक्तेरुपसंक्रांतेःस्या

सोमस्येतिक
र्त्तव्यतयान्व
यासम्भ
वेपि ८=

सोमरूपे १=

धानोरनुवादस्तेति न च यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यं ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् न चास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्व[illegible]।
मिति वाच्यं उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र इव कस्यचिदुत्पत्तिविधित्वोपपत्तेः एवं च सोमेन
यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणा यदि ह्यत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा
स्यात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तु यागविधाने कैश्चिन्न मत्वर्थलक्षणा न तावदेतस्मिन्वाक्ये।
ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनैव नामपदस्यान्वयात् नापि सो
मेन यजेतेत्यत्र यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति न चानुवादेप्युक्तिमत्वर्थ
लक्षणा अनुवादोक्तं विधानेवानुवादेवा यागः करणमिष्यते तत्समीपे तृतीयान्तं तद्धावित्वं न
मुंचतीति अतस्य विशिष्टविधिवत् गुणविधानेप्यस्त्येव मत्वर्थलक्षणेति चेत् नैवं गुणान्व
यानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते यदा तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयः तत्र

वाक्यद्वये

गुणमात्रवि
धाने सति ३=
ज्योतिष्टोम
पदस्य ६=
यागरूपक
रण ३=
धृहोम

यागपद ३= सोमपदादि ३=

वाजपेयेन स्वर्गकामो [illegible]जेते त्यत्र वाजेः पेयं मिति व्यु
त्पत्त्या वाजपेयपदस्य द्रव्यवाचित्वात् यागे नेष्ट्वा वाज
पेयेन यागं भावयेदित्येकस्यैव पदस्य करणत्वे

मत्वर्थलक्षणा१=

करणत्व२=

न्वयानुपपत्त्या सांगी कर्तव्या गुणविधौ तु धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानाभावात् नहि
दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् कल्पनं च निवेन गुण
स्य तत्र विधिस्सिद्धत्वेन साध्याकांक्षायां साध्यत्वकल्पनाया अवोचितत्वात् दध्ना होमं भावये
दिति नवायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारांतरेणेति षष्ठा
द्यपूर्वपक्षानुत्थानापत्तेः षष्ठाद्ये हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणा
र्थभावनायां निमानपदस्यैकत्वात् यागस्य भाव्यत्वमाशंक्य पुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि च धा
त्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशंकैव नोदेतीति व्यर्थत्वं षष्ठाद्यमधि
करणमापद्येत किंच वाजपेयाधिकरणे तत्र संबंधस्याशंक्य परिहृतेः धात्वर्थस्य करणत्वे
नैवान्वये तत्र संबंधशंकैव न स्यात् तत्र संबंधशंकापरिहारौ च व्याख्यातौ किंच न धात्वर्थस्य
करणत्वेनैवान्वयः गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथाहि दध्नेंद्रि
यकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावद्धोमो विधीयते तस्य वचनांतरेण विहितत्वात् नापि होमस्य फ

न भाव्यत्वेन
वान्वयोस्त्वि
ति तन्त्रे सम्ब
न्ध आशंका
परिहृतेः
त्यर्थः८=

रेवत्यधिकरणं कवारवंतीयात्मका ग्निष्टोमसाम आत्मक भावना विशिष्ट पशुभाव्यकेतद्योगकर
णकतदुपकारकांगकलापेतिकर्तव्यताका भावना इति वाक्यार्थः १=
एकविधितः ३= गुणप्राप्तिः २= गुणाद्रव्यपरोरूपलक्षणत्वेपश्वाकर्म्मपदस्य
तथा ३=

न्या० प्र०
६
त्संबंधः गुणापदानर्थक्यापत्तेः नापिगुणासंबंधं विधत्ते फलपदानर्थक्यापातात् नाप्युभयसंबंधं वि
धत्ते प्राप्ते कर्मणि अनेकविधानेवाक्यभेदापत्तेः यथाहुः प्राप्ते कर्मणिनानेको विधातुं शक्यते गुणाः
अप्राप्ते तु विधियं ते बहवोप्येकयत्नतः अत्र च कर्मपरत्वं गुणेषु पत्नीतराणां एकोद्देशेनानेक वि
धानेवाक्यभेदात् अनेकवग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रग्रहोद्देशेनानुवादकत्वसंमार्जनविधौ
वाक्यभेदाद्ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तं रेवत्यधिकरणे वरणत्स्येव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोम
सामकृत्वापशुकामोह्येतेनयजेतेत्यत्र वारवंतीयस्यरेवती संबंधे अग्निष्टोमसामसंबंधे फलसंबं
धे च विधीयमाने वाक्यभेदाद्भावनोपसर्जनं नावैनांतरं विधीयत इत्युक्तं तस्मात्प्राप्ते होमे नो भेयवि
धानं संभवति नापि होमांतरं विधीयते गौरवप्रसंगात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसंगात् म
त्वर्थलक्षणाप्रसंगाच्च नापि दध्येव केवलं करणत्वेन विधीयत इत्युक्तं केवलस्य व्यापारानावि
ष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः कर्त्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणस्य किं तर्हि विधीयत इति चेत् इ
न्द्रियत्वोपाधिकोपात्तं दध्नः करणत्वं फलभावनायां करणत्वेन विधीयते प्रत्ययार्थत्वेन दध्नोपि तस्य
प्राधान्यात् एवं च दधिकरणत्वेनेंद्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः करणत्वं च किं प्रतियोगिकमित्यं

दधिमताहो
मेनेन्द्रियरू
पंफलंभाव
येदिति ४=

ऋचेषु ५=

फलगुण
सम्बन्धः ७=

करणत्वस्य २=

क्रम ६

बलाबलाधिकरणे ७ः होमाभ्रयेनदन्त्याइंद्रियं भावयेत १=
तातीयश्रुत्यंतर २८=

येन्द्रायांसंनिधिप्राप्तोहोमैश्चाश्रयत्वेनसंबध्यते तत्रस्वसिद्धोधात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः युक्तं
तमत्रसरामः तत्सिद्धंधात्वर्थस्यतकरणत्वेनैवान्वयइतिकिंतर्हिकचित्करणत्वेनकचि
त्साध्यत्वेनकचिदाश्रयत्वेनेति गुणविधौचसाध्यत्वेनैवान्वयःसंनवृतीतिनमत्वर्थलक्षणा
याप्रयोजनं किंच गुणविधौमत्वर्थलक्षणायांगुणस्यधात्वर्थांगत्वेकिंमानमितिवक्तव्यं न
तावच्छ्रुतिःमत्वर्थलक्षणायांतृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवांगत्वेमानंस्यान्नगुणस्यांगत्वेसमभिव्या
हारात्मकंवाक्यमितिचेन्न तर्किंस्वतंत्रमेवमानमुतलिंगश्रुतीकल्पयित्वा नाद्यः बलाबला.
धिकरणविरोधात् नचहिवाक्यंलिंगश्रुतीकल्पयित्वांगत्वेमानमित्युक्तम् द्वितीये प्रत्यक्षां
श्रुतिमुल्लंघ्यश्रुत्यंतरकल्पनेतस्याएवबाधाहेतिकल्पनेतृथापव्रासःसमाश्रितःस्यात्
विशिष्टविधौचागत्यातदाश्रयणं किंचनवत्श्रुत्यंतरकल्पनं तथापितत्सहकृतःप्रत्यक्षएववि
धिर्धात्वर्थमित्वेनगुणंविधत्ते उतकल्पितविध्यंतरमितिचेन्नश्रुतविधेर्व्यर्थतापत्तेः नहितेनश्रुतविधिना
तदागुणोविधीयतेकल्पितविध्यंतरंगीकारात् नापिधात्वर्थः तस्यवचनांतरेणविहितत्वा

सोमेनयजेतेत्यत्र ३=
प्रत्यक्षश्रुतेरेव ४=
धात्वर्थस्य १=
कल्पित २४

दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र ४=
सोमपदोत्तर
तृतीया ५=
तृतीयारूपा
मत्वर्थलक्ष
णा ३=
विध्यंतरक
ल्पने १=

दध्नः ५=
श्रुत्यंतर ३=
श्रुतविधिना २=

दध्ना होमं भावयेदिति ४=

न्या० प्र० नु श्रूयमाण एव विधिः कल्पितश्रुतिसहकृतो धात्वर्थांगत्वेन गुणं विधत्त इति चेत् तर्हि तत्र

७ कथं धात्वर्थस्यान्वयः करणत्वेनेति चेत् नान्वयानुपपत्तेः नहि संभवति दध्ना होमेनेति चान्वयः साध्य

धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये ३= त्वेनैवान्वयो दध्ना होमं भावयेदिति चेन्न तथा सत्यनुवादेपि धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदु

क्तं स्यात् विवक्षितवाक्यार्थस्य विनैव मत्वर्थलक्षणायांगीकृतः स्यात् तस्माद्गुणविधौ मत्वर्थ

लक्षणा गुणविधानेवानुवादेवेति वार्त्तिकं तत्सूत्रीतिमवलंब्य न वस्तुगतिं तथाहि यावज्जीवमग्निहो

वादे त्रं जुहुयादित्यादौ नाम्नोच्यते केवलं दध्ना जुहोतीति वाक्यमालोच्यते तदा षष्ठाद्यन्यायेन होमस्या तन्न्यायसिद्धा

नाप्यत्वं जानतां प्रतिपदाधिकरणानावाप्याधिकरणवासनावासितानां भवत्येव तादृशी मतिः यद्द न्तरीत्येत्यर्थः

धिमता होमेनेष्टं भावयेदिति प्रतिपदाधिकरणे हि सोमेन यजेतेत्यादि किं गुणधात्वर्थयोः फल

भावनाकरणत्वेनान्वय उत एकस्यैवेति संदिह्य बधोनसंबंधाल्लाभात् विनिगमनाविरहाच्च सर्वे प्रधाने भाव

षां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्य लाघवादेकस्यैव फलभावनाकरणत्वमित्युक्तं भावनाक नायां ३=

रणत्वं हि भाव श्रुत्यैव भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकतया भाव्यं च स्वर्गादिना दृष्टमंतरेणोत्पन्नेकेषां करणत्वे कृष्ण ७

पागादेः २=

सि०

अनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात् तस्मादेकस्यैव करणत्वं यदाप्येकस्यैव तदापि किं द्रव्यगुणयोः फल
भावनाकरणत्वं उत धात्वर्थस्येति भावार्थाधिकरणे संदिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वं युक्तं तव्या सा०
श्रूयते इति× योपदिष्टत्वाद्यागादित्याग्नेयं धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं पदश्रुतेर्बलीयस्त्वादित्युक्तं अतश्च सिद्धमेत
द्वाक्यान्तरानालोचनदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वाशंकायां गुणपरे मत्वर्थलक्षणे
ति यथाग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यान्तरमालोच्य तेन तदा होमस्य वाक्यान्तरेणो
पस्थितत्वात् तद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचने नास्ति मत्वर्थलक्षणेति अ
नालोचने पार्थसारथिमिश्रैः आघाराग्निहोत्राधिकरणे फलतो गुणविधिरयं न भवतीति
विधानेवेति न इति यदि तु वार्त्तिकं अधिकारविधिमभिप्रायं उद्भिदा यजेतेत्यादीनामधिकारात् न च हि यागो विशि
ष्टोत्पत्तिवाक्यसिद्धो वा तु वा उभयत्र यथापि करणत्वेनान्वयात् तृतीयान्तस्य तद्भावित्वं अन्ये करणत्वा
थान्वयानुपपत्तेरिति तस्माद्गुणविधौ विना विशेषणान्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति अतश्च। चित्रया
सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रविधानं यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो य

करणत्वाभावे ३=

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानमित्यारभ्यान्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरित्यंतमत्वर्थ
लक्षणांगीकर्तिमते वाधा शंका १=

न्या० ५० जेतेत्येतस्मिन्वाक्ये विधीयत इत्येवमुक्तं अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति अत्रोच्यते यद्यपि यागो मत्वर्थलक्ष णावादिनाऽस्त
८ द्देशेन सोमविधाने मत्वर्थलक्षणा न चापि यागस्याप्राप्तत्वात्सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोम
विधानं संभवति न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यं तस्या
धिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः (मात्रमधिकारविधिना क्रियते) कर्मस्वरूपमात्रबोध
को विधिरुत्पत्तिविधिः तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रमधिकारविधिना क्रि
यते फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात् यथाग्नेयोष्टाकपालो भवतीत्यनेन हि वि
हितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्ते इति
तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं स्यादेव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वसंभ कर्मणः ३=
वति आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः नहि तेन तदा कर्म विधीयते तस्य दर्शपूर्ण
मासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् नापि गुणविधानं संभवति प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्य
भेदापत्तेः अत आग्नेयोष्टाकल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधि त्वम् ८

आग्नेयोष्टा ष्टाकपाल इत्यनेनाग्नि रूपगुणवि धानम्२=

आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति वाक्येन ३=
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य यागस्वरूपविधायकत्वे ३=

संयुक्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य त्वधिकारविधेरुद्भिदायजेतपशुकामइत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वेपिष्टी
क्रियमाणे न कस्यचिद्दानर्थक्यं सोमेनयजेतेत्यस्यगुणविधित्वात् यागोद्देशेनसोममात्रविधा
नात् चनवाक्यभेदइतिचेत् मैवं यद्यपिसोमेनयजेतेत्यत्र नवाक्यभेदः तथापिज्योतिष्टोमे
नेत्यस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपेनस्यच फ लसंबंधे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोस्त्ये
उभयविधित्वाश्रमणांश्रा द्वैपत्तम्पत्ता त्र ६= व सोमेनयजेतेत्यनात्मिका विहितस्य कर्मणः फलसंबंधमात्रविधाने लाघवात्तदभावः उ
द्भिदायजेतेत्यत्रतु वचनांतराभावेनागत्या तदाश्रयणं नव सोमेनयजेतेत्यत्रापि कर्म
स्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यं श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविहितत्वा
त् विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यतू
त्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबंधश्चेति उभयं श्रूयमाणेनैव विधिना विधातव्यमिति हि दोगौर
वलक्षणो वाक्यभेदः यथाहुः श्रौतव्यापारनानात्वे शास्त्राणामतिगौरवं एकोव्यवसितानां तु
र्यादेपो विरुध्यते इति सोमेनयजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपिवाक्यभेदः तथापिमत्वर्थलक्ष

 फलसंबंधगुणसंबंधरूपविधिव्यापारः २=

पदलक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वादेव ३=

पुत्रजननयोग्य ४=   यागकरणत्वस्यैव ८=

न्या० वृ० णास्यादेवेति वाच्यं तस्याः स्वीक्रियमाणत्वाद्यत्र लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् लक्षणा हि पददोषो वा
६ क्यभेदस्तु वाक्यदोषः पदवाक्ययोर्मध्ये पद एव दोषकल्पनाया उचितत्वात् गुणो वन्याय्यकल्पने
न्यायात् अत एव जातपुत्रः कृष्णकेशोग्नीनादधीतेत्यत्राधानानुवादेन जातपुत्रत्वकृष्णकेश
त्वविधाने वाक्यभेदात् पदद्वयाभ्याम वस्थाविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तं तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्ष
णैव स्वीकार्या तस्मात्सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययं गौरवलक्षणावाक्य
भेदापत्तेः किंच सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं स्यात् गुणविधाने तु वाक्यार्थ
वाक्यार्थवि धानम् ७= विधिर्न तु च श्रुत्यर्थविधाने संभवत्युक्तं यथाहुः वाक्यार्थविधेरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे
इति वाक्यार्थः पदांतरार्थ इत्यर्थः ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राधिकृतोद्देशेन यागस्यैव विधानान्न वाक्यार्थवि
यागविधाना धानं तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तदंगीकाराच्च तस्मात् ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेव अपि
ङ्गीकारात् ३= च कर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्यो यत्र कर्मणो रूपमुपलभ्यते यागस्य च द्वे रूपे द्रव्यं देवता चेति सो
मेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता नोपलभ्यते सोमयागस्याव्यक्तत्वात् अव्यक्तत्वं स्वार्थचोदितरेव

वाक्य २=

अनुकल्पं तर्हि ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र पदांतरार्थस्य स्वर्गस्य विधानमिति भ्रांतशंकां निरस्यति वरज्योतिष्टोमेनेति ४=

ताराहित्यं नतु देवताराहित्यमात्रं ऐंद्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहणदेवतानां स
त्वात् ग्रहणार्थाभिरपि देवताभिः प्रसंगतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् तथापि द्रव्यमुपल
भ्यत एव तेनापि यागस्वरूपज्ञानं शक्यमेव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र न च द्रव्यं देवता वा श्रूयते ज्योतिष्टोमेन
अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्विशेषस्यैव विधेयत्वादित्या स्वर्गकामो य
दिक्लेशो नैव स्यात् अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः तन्मैवमप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमप्युत्पत्ति। जेतेत्यस्योत्प
द्व्य६= विधिर्न स्यात् स्वरूपाश्रवणात् नैछुवणाच्च दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् तथा चाघा त्तिविधित्वा
राग्निहोत्राधिकरणविरोधः तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यस्य च गु भावेपि पृ
णविधित्वमुक्तमिति चेन्न सत्यं अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्द
स्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वात् तदेतदग्रे वक्ष्यामः तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्य
थानर्थक्यापत्तेः दध्ना जुहोतीत्यस्य वचनानर्थक्यं गुणविधित्वात् अत अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं क
र्मोत्पत्तिविधिरित्युक्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य वचनानर्थक्यं अधिकारविधित्वोपपत्तेः अतः किम

सोमेनेति १ उत्पत्तिविधित्वम् २ =

किंच १

न्या॰प्र॰ र्थं संभवति रूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्रहिते तत्स्वीकार्यं दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे पय
१० साजुहोतीत्यनेनैनेतत्कर्मणि वाद्रेन पयो विधातुं शक्यते उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् उत्पत्तिशिष्टगु
णावरुद्धे हि न गुणांतरं विधीयते आकांक्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव निवृत्तत्वात् अतस्तेनापि विशिष्टं पयसा जुहोतीत्यनेनापि
कर्मांतरं विधेयं तथा चानेकादृष्टकल्पनागौरवं अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे एत
द्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽव्याकांक्षायां गुणपरत्वेनैव स्थलेकधान्यायेन दध्ना जुहोति पयसा जुहोती
त्यादिवाक्यैर्गुणा विधीयंते इति नानेकादृष्टगौरवं अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः यथ
स्माजुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय इत्युक्तं सोमेन यजेतेत्यत्र तु रूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने
स्वीक्रियमाणे न किमपि दूषणं यतद्वयेप्येकस्यादृष्टस्यानुत्पत्तेः तस्मादुक्तं सोमेन यजेते
त्ययमेवोत्पत्तिविधिरिति अलमनया विधिनिरूपणागतप्रसंगायितया प्रकृतमनुसरामः
तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवंतमज्ञातमर्थं विधत्त इति स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनि
योगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः कृष्ण १०

साध्यत्वेनान्वयेसति २=

दध्नाजुहोती
त्यधिकारवा
क्यगतस्वर्ग
रूपफलस
म्बन्धः
विधिप्रुतिप=

यथाग्निहोत्रंजुहोतीति उत्पत्तिविधौचकर्मणः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टंभावयेदिति ननु
होमंकुर्यादितिसाध्यत्वेन तथासतिसाध्यस्यसाध्यांतरान्वयायोगेनाधिकारवाक्यावगतफ
लसंबंधोनस्यात् करणत्वेनत्वन्वयेहोमेनेष्टंभावयेत् किंतदिष्टमित्याकांक्षायांफलविशेषस
ंबंधोघटते नचोत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेनकर्मणइष्टंभावयेदितिकथंवाक्यार्थइति
वाच्यं विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् साहिपुरुषार्थंपुरुषंप्रवर्तयन्तीकर्मणः फलसंबंधमात्रं
बोधयति तस्मादुक्तमुत्पत्तिविधौकर्मकरणत्वेनान्वेतीति अनेनवोद्भिदायजेतेत्यादौतृती
यांतोद्भिदशब्द उपपद्यते उद्भिदायागेनेष्टंभावयेदित्यन्वयोपपत्तेः येषामपीष्टसाधनत्वंलिं
ङर्थस्तेषामपितृतीयांतानांकर्मनामधेयानामन्वयोनुपपन्नएव नहिसंभवतियागइष्ट
साधनमुद्भिदेति तृतीयायास्तस्यकारकस्यलिंगसंख्यान्वयायोग्यस्यक्रियैवान्वयात् ननु
नवाप्यग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिषुकर्मोत्पत्तिविधिषुद्वितीयांतानांकर्मनामधेयानामन्वयो

उत्पत्तिविधौ
कर्मणःकर
णत्वेनैवान्व
यदेव ६=
नै०७=

विनियोक्त्री ॥ सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति ॥ तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वे यथा

नुपपन्न एव न हि सं भवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति सत्यं श्रूयमाणानां च द्वितीयार्थाभिमत व्रीहिभिर्यजे

द्वितीयाश्रुतिः साध्यत्वानुवादः होमस्य करणत्वेनान्वयात् असाधितस्य च करणत्वानुपपत्तेः तस्याश्वानन्वयो तेति तृतीया

२ पस्थितो सा सक्तुभिर्जुहोतीतिवत्तृतीयार्थं लक्षयति अग्निहोत्रेण होमेनेष्टं भावयेदित्युक्तं यथार्थ श्रुत्या १०४

पि४ सारमिष्टेः अतश्च द्वितीयांतानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म

करणत्वेनान्वेतीति अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृतीयप्र

प्रतिपन्नांगभावस्य दध्नः होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति एतस्य च विधेः सहकारिभूतानि षट्

प्रमाणानि श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेन विधिनांगत्वं परो

देशप्रवृत्तत्वकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिधा

विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः य

स्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा व्रीहीणां यागांगत्वम् न त्वन्निशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे ११

प्र

कथं व्रीहीणामंगत्वमितिवाच्यं पुरोडाशं प्रकृतित्वयोपपत्तेः पशोरिव हृदयादिरूपहविः प्रकृतित्वयां
गांगत्वं नत्वसाक्षात्प्रयोगेवांगत्वं किंनस्यादितिवाच्यं तस्यविशसनादवदीयमानत्वात् हृदया
दीनामवदीयमानंहिहविः यथापुरोडाशादिः मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीत्यादिवाक्यात् हृदयादीनि
चावदीयमानानिनपशुः हृदयस्याग्रेवद्यतीतिवाक्यात् अतोहृदयादीन्येवहवींषिपशुस्तुप्रकृ
तिद्रव्यंपत्नीवद्यागेनुसाक्षात्प्रयुक्तेवांगं तस्यजीवेनावपयोग्निकृतंपत्नीवंतमुत्सृजंतीत्युत्सर्गवि तप
धानात् यत्रतुविशसनंतत्रपशुः प्रकृतिद्रव्यमितिसिद्धम् तथा व्रीहयोपिप्रकृतिद्रव्यतयायागांगं
तृतीयाश्रुत्येति आरुण्यस्यापिक्रयांगत्वंतृतीयाश्रुत्या तथामूर्तस्यतस्यकथंक्रयांगत्वमितिवा
च्यम् एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारानउपपत्तेः व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्रप्रोक्षणस्यव्रीह्यंगत्वंद्विती
याश्रुत्यानत्वप्रोक्षणेनव्रीहिस्वरूपार्थं स्वरूपेआनर्थक्यात् व्रीहिस्वरूपस्यप्रोक्षणं विनाप्युपपन्न
भावात् किंतुपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् यदितुव्रीहिषुप्रोक्षणंक्रियतेतदातैरनुष्ठितेयागेपूर्वंनव

रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यइमोमित्यादिकस्य ३= एकस्मिन्नविरोधेसति २=
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ४=
समीचीनम् ५= पुरोडाशस्य ६=

त्ति नान्यथा अतः प्रकरणसहकृतयाद्वितीययाश्रुत्यातंडुलनिर्हिष्टविद्यणाद्याप्रपरपूर्वसाधनत्वंतरं
गत्वंश्रोत्रणस्योच्यतइति एवंसर्वैष्वप्यंगेषु पूर्वप्रयुक्तत्वंबोद्धव्यं एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्ये
त्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रापिद्वितीयाश्रुत्यामंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं प्रतुवाक्यीयोयंविनि
योगइति तथासति वाक्याल्लिंगस्यबलीयस्त्वेनयावद्गर्दभाभिधान्यंगत्वंनभवति तावल्लिंगा प ४
दृशनामात्रांगमेवस्यात् स्योनंतेसदनंकरोमी त्यस्यैवसदनांगत्वंप्रोनविनियोगपर्यंतेतु यावल्लिं
गादृशनामात्रांगत्वंसंभवतितावद्वक्यैस्याद्रथ्यामार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्रतृतीयाश्रुत्यारोंद्रयाऋ
चोगार्हपत्योपस्थानांगत्ववदश्वाभिधान्यांविनियोगः क्रियतइत्युक्तंमंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं
श्चौनरवापंविनियोगः यदाहवनीयेजुहोतीत्याहवनीयस्यहोमांगत्वं सप्तमीश्रुत्याएवम
न्योपिविनक्षिष्कृत्याविनियोगोद्रष्टव्यः पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्याका
रकांगत्वंयजेतेत्याख्यातानिहितसंख्यायाभावनांगत्वंसमानाभिधानश्रुत्येकपदश्रुत्याचयागांगत्वम् १२

तथाचैकपुरुषपशुकरणकयागेनेष्टंभावयेदिति १=

तथाचैकयागेकरणिकाभावनाइतिवोधः १=

गा १

तथाचयागकरणिकाएकाभावनाइतिवोधः २=

एकत्व १=
स्वाश्रयकर्तृकत्वसंबंधेन १=
संख्यारूपगुणस्य १=   आक्षेपलभ्यत्वे सति ४=   प्रागाङ्गत्व १=   भावना ५=

तथा मूर्तस्य तस्य कथं यागांगत्वमिति वाच्यं कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः कर्ता चाक्षेपलभ्यः आख्यातेन
हि भावनोच्यते सा च कर्तारं विनानुपपन्नात्मानमाक्षिपति ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्तेति आख्या
कर्तृ ४= तवाच्य एव किं न स्यात् आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्तुरपि प्रतिपत्तेः न च भावनयेव तत्संभवे किमि आक्षेप ३=
भावना ४= तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति सांप्रतं तथा सत्याख्यातवाच्यकर्त्रैव भावनमस्तेपसुं नवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् ५ भावनायाः
किंच भावनाया न केवलं कर्त्रैव संबंधः कारकांतरेणापि संबंधात् अतः सैकदेति कर्तारमेवाक्षिपेदि प्रधानार्थ
शेषाभावं तु कर्तानुभावनयेव संबंधेन कारकांतरेणागुणानां च परार्थत्वाद संबंधः समत्वात्स्यादिति त्वात् ६=
कर्तृ ७= न्यायादतः सैकदेति तामाक्षिपेदिति सराख्यातवाच्यो भावनाक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंचैवंत कर्तुः आ
तीयादिविभक्तीनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात्तेषामपि कर्तृवदाक्षेपलाभसंभवात् किंच यदि क क्षेपलभ्य
र्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेनान्वीयात् न हि शाक्षेमशाब्देनान्वेतीति युक्तं अन्यथा हादिलोपप्रसंगः त्वे ४=
स्यात् किंच देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात् न हि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य

भावना ४=   करणत्वादीनामपि ३=
एकत्व २= कर्ता २=

न केवलं प्रकृतिः प्रयुज्यते न प्रत्ययः ७=

तृतीयायाः ४=

देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यं प्रयुज्यते एककार्यनिष्ठत्वाभावात्कर्तृवाचकत्वेनुपपद्यतएवलः कर्त्तरीतिव्या
करणस्मृतिविरोधस्तु कर्त्तुरनभिधेयत्वेस्पष्टएव किंच कर्त्तुरनभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीत्यपि प्रयोगप्रसंगः
स्यात् तृतीयाह्यनभिहितयोः कर्तृकरणयोर्विहिता अस्याख्यातेन च कर्त्तानाभिहितइति कर्तृवाचिनी
तृतीया स्यादेव कर्त्तुरभिधानेत्वभिहितत्वादेव तृतीया न प्राप्नोति तस्याश्चानभिहिताधिकारत्वात् देवद
त्तः पचतीति प्रथमा तु प्राप्नोत्येव प्रथमाया अनभिहितकारकविभक्तित्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रबोधि
त्वात् नचतेहापि प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात्प्रथमावैयर्थ्यं लिंगसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं तस्याश्चावश्य
कत्वात्केवलप्रातिपदिकस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च ननु यदि कर्त्ता न वाच्यः स्यात्तदा देवदत्तेन पचतीति
प्रयोगः स्यात् तस्मादाख्यातवाच्यः कर्त्तेति सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः अत्राहुः सत्यं हि शब्दार्थो यः
प्रकारान्तरेण न लभ्यते अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् अत एव न गंगायदस्य तीरमर्थः ल
क्षणयैव प्रतिपत्तिसंभवात् अत एव च न वाक्यार्थे शक्तिः एवं चाख्यातवाच्यभावनाकर्त्तारं विना १२

प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्र वाचित्वे ६=

शब्दशक्तिः ३=

समभिव्याहाराद्वाक्यार्थेला अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे २=

मादेव १=

कारकान्तरम् ४=   तृ३   कारकान्तर५=

या२ आक्षेत्यधिकरणेहिव्यक्तिः शक्या३
कर्तुः१= कृतिचेतिसंदिह्यव्यक्तिशक्ति
चेन्नानन्त्याद्व्यभिचाराच्चा

भावनायाः
ववाच्यत्वे
नकर्तुरित्य
त्र२=

त्उपपन्नातमाक्षिपतीतिआक्षेपादेवकर्तुःप्रतिपत्तिसंभवेकिमितितद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्प
नीयं नन्वविनिगमनाविरहः कृतिमात्रकर्तृ रावंचकृतेरेवभावनापरपर्य्यायाआकृत्यधिक
रणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसंभवेननन्वतः कर्तुर्वाच्यत्वंकल्पनीयंगौरवप्रसंगात् नन्वभावनाका
रकांतरेणापिसंवध्यतेइत्युक्तिस्तानकृदितिकर्त्तारमाक्षिपतीतिवाच्यं साहित्यथानियमेनकर्त्रासं
वध्यतेतथाकरणादिकारकांतरेणतिष्ठतीत्यादिषुतयातदनाक्षेपात् अतःसाप्रथमंकर्त्तारमे
वाक्षिपतिनकारकांतरं अंतरंगवाख्यानाभिहितासंख्यानकारकांतरेणसंवध्यते तस्यप्रथम
मनुपस्थितेः अंतरंगत्वतिष्ठतीत्यादिविभक्तीनांकरणादिवाचकत्वंभावनायास्तैःसहनियतसंबंधा
भावेनतयातेषांनियमेनानाक्षेपात् आख्यातश्रवणात्प्रागपितिष्ठतीत्यादिविभक्तिश्रवणेक
रणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च ननुप्रागुक्तसंख्याकथमशाब्देनकर्त्रान्वेतीतिवाच्यं कैवल्लक्ष
णाभीकारात् यथाचलक्षितंतीरंशाब्देनघोषेणान्वेतीति तथालक्षितःकर्त्ताएकत्वेनान्वेष्यति॥

ताकृता
वेवशक्तिरि
तिराद्धांति
तम्२=

प्रथमंकर्तु
राक्षेपादेव
वक्ष्यमाण
हेतोः७=

कारकान्तरैः

लक्षणाया
कर्तुरुक्त
त्वादेव१=
साकपूर्व
प्रथमंतेः१

शाब्दोपस्थितत्वं प्राप्तत्वं नतु शाब्दवाच्यत्वमि
ति लक्षणाभिप्रायेणारि... केरोतिकर्तुरिति२=

अन्यलभ्यकर्तुराख्यातवाच्यत्वेन मुख्य
समानाधिकरण्यस्वीकारे २=

१४ अतएव च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तुर्लिङ्ग्रहणात् न च मुख्यं सं
भवति किमिति लक्षणा स्वीकार्येति वाच्यं अनन्यलभ्यपूर्वार्थत्वस्य स्थापितत्वात् अन्यथा
सिंहो देवदत्त इत्यत्रान्यलभ्यकर्तुराख्यातवाच्यत्वेन मुख्यसामानाधिकरण्यस्वी
कारेऽपि सामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् किंच आख्यातवाच्यः कर्तेति वादिनोऽपि मते देव
दत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यं तन्मते आख्यातेन तृतीयावन्निष्कृष्टशक्ति
मात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमतो द्रव्यस्याकृत्यधिकरणन्यायेनानभिधानात्
देवदत्तपदेन च द्रव्यमात्राभिधानात् अतएव भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तन्मतेऽपि न मुख्यं सा
मानाधिकरण्यं किंतु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विशेषः न च लः कर्तरीति व्याकर
णस्मृतिबलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यं नहि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्म
त्यधीनः तस्यान्योपसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवतु वा स्मृतिगम्यः तथापि नेदं स्म

यथा चैत्या करणैः तृतीयायाः निष्कृष्टशक्तिरूपकरणवाचकत्वं मुख्यम् ५=

वाच्यवाचकभावस्य २

आकृत्यधिकरणन्याय १=

तिः कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणं किंतु कर्त्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्विव
चनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने का २
बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात्तत्र यत्तूक्तं कर्त्तुरनभिधाने दे
वदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसंग इति तन्न तृतीया हि कर्त्तृप्रतिपत्त्यर्थेति ज्ञाते संख्या
प्रतिपत्त्यर्था वा तत्र कर्त्तृभावनाक्षेपादेव लभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा ततः संख्या
त्वाख्यातेनैव प्रतीयत इति न तत्रापि तदपेक्षा षष्ठ्यादेः संख्याप्रकारकेवाधीर्विभक्त्या
संख्याकारकं च ३= हि प्रवर्त्तते ऽभेदं चान्वेत तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तित इति यत्र तु नाख्यातेन तत्कृते
संख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया यथा देवदत्तेन ओदनः पच्यत इति तस्मान्न कर्त्तु
रनभिधाने किंचिद्दूषणमित्यलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं त्रिविधः कृति

विनियोगः सेयं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबलं प्रमाणं लिंगादिषु हि न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दो
ऽस्ति किंतु कल्प्यः यावच्च तैर्विनियोजकः शब्दः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य
कृतत्वात्तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विहन्यते इति श्रुतेः प्राबल्यं अत एवैंद्र्या गार्हपत्यमुपति
ष्ठत इत्यत्र यावल्लिंगादैंद्र्या इंद्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योपस्था
नार्थत्वं क्रियते इत्यैंद्री गार्हपत्योपस्थानांगं सामर्थ्यं लिंगं यथाहुः सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंग
इति ते मित्यभिधीयते नांगत्वं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य लवनांगत्वं स हि लवनं प्रकाशयि
तुं समर्थः तच्च लिंगं द्विविधं सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणांतरापेक्षं तदनपेक्षं च तत्र पदं तत्
प्रमाणांतरानपेक्षं रेण प्रत्न संभवत्येव तत्स्मृतेरंगत्वं तदनपेक्षं केवललिंगादेव पदार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठाना
गत्वं न ह्यर्थज्ञानमंतरेणानुष्ठानं संभवति यदंतरेण यन्न संभवति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षं यथो
क्तं समंत्रस्य लवनांगत्वं लवनं हि मंत्रं विनाप्युपायांतरेण कर्तुं शक्यं अतो न मंत्रो लवनतत्त्व १५

अपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशार्थत्वम् १=

स्यार्थः संभवति किं त्वपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः नैवं लवनसामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवन
प्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् अनध्यावश्यं प्रकरणादि सामान्यसंबंधबोधकं स्वीकार्यं दर्शपूर्णमासप्रक
रणे हि मंत्रस्य यागादेवमगम्यते अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किंचित्प्रकाश्यत इति अन्यथा
प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसंगात् किं तु दर्शपूर्वसंबंधिप्रकाश्यमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्बर्हिर्लवनमित्यवगम्य
ते न हि बर्हिः संस्कारद्वारापूर्वसंबंधीति मंत्रस्य सामर्थ्यात् दर्शत्वे सति तेनानर्थक्यं प्रसज्यते
तस्माद्बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधित्वे तावद्गतस्य सामर्थ्याल्लव
नांगत्वमिति सिद्धं पूषानुमंत्रणमंत्राणां तु यागानुमंत्रणसमाख्यया यागसामान्यसंबंधेव
गते सामर्थ्यात्पूषयागसंबंधोवगम्यते ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागेन सामान्यसंबं
प्रकरणस्य २= धोवगम्यते तावत्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबंधोवगतः समाख्यातस्तु
स्य बलीयस्त्वात् अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्याते ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजा
नां प्रकरणात् सान्नाय्योपांशुयागांगत्वमित्युक्तं किं च यागानुमंत्रणसमाख्ययापि न पूषया

यागस्यानुमंत्रणानि यागपूर्वप्रकाशकानीति समाख्यया ५=

विशेष३

दर्शपूर्णमासयागानुमन्त्रणमन्त्राणाम्

मव४ अनुक्तप्रकारेण ३=

गेन सामान्यसंबंधोवगम्यते किंतु यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव वि
शेषेण संबंधोवगम्यते अतः प्रकरणाकृष्टिलिंगसंबंधस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेवते
षाम् त्वं पूषेति पूषः स्वपुत्रमाहेति व्युत्पत्त्या कथंचिदन्याद्यभिधायित्वात् मेवं पूषा
नुमंत्रणमंत्रे दृष्टिप्रूपमाणमेव गवगम्यते पूषाभिधानसमर्थत्वाद्दपं मंत्रस्तत्प्रका
शनार्थ इति लिंगबलेन मंत्रे दृढबलवन्न प्रकाशनार्थः न तत्र प्रकरणावष्टंभेनैषामुपजीव्य प्रकरणादीनाम् ५=
त्वेन प्राबल्यं स्यात् प्रकरणात् दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिंगश्रुतिकल्पनेन विनियो देवता ७=
जकत्वात् लिंगस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यमतो लिंगात्पूषप्रकाशनार्थत्वावगते तन्मात्रप्रका पूषा ७=
शनमनर्थकमित्यपूर्वसाधनपूषप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यं किं तदपूर्वमित्यपेक्षायां यागा
नुमंत्रणसमाख्यानुगृहीतालिंगात्पूषयागापूर्वसंबंधिदेवताप्रकाशनार्थोयमित्यवग
म्यते अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथापि तस्य लिंगेन बाधितत्वात् समा

समाख्यायाः लिंगानुगृहीतत्वात् ९=

उपवीतद्दक्षिणाचार आचमनंकुर्यात ४=

वेदंदर्भमुष्टि १=

वेदंकृत्वावेदीं कुर्यात ३=

ख्यापादुर्वलायामपिप्रबललिंगाश्रितत्वेन प्राबल्यात्तैव सामान्यसंबंधप्रमाणं दुर्व
लस्यापिप्रबलाश्रितस्यप्राबल्याद्तरावभ्युत्थये स्यादुर्वलायामपिस्मृतेराचमनरू
पप्रबलपदार्थाश्रितत्वेनप्राबल्यात्यचार्थधर्मगुणाभूत श्रौतकर्मत्यागेनवेदकर
णानेतरं स्मृतेराचमनमेवकार्यमित्युक्तं यथाहुः अत्यंतवलवंतोपिपौरजानपदा
जनाः दुर्वलैरपिवाध्यंतेपुरुषैः पार्थिवाश्रितैरितियहुरुषेतिशब्दः कथंचिदन्यायमि
धायीति तन्नतस्मादंतकोहिसद्ध्यादिवाक्यपोषेणवैदिकप्रसिद्धौचार्थविशेषेरूढत्वा
त्तरूढेश्चावयवार्थालोचनसापेक्षायोगाद्दुर्वलीस्त्वात अंतरावयवार्षीसुरथकारोग्नीना
दधीतेत्यत्र रथकारशब्देनसौधन्वनापरपर्यायोवर्णविशेषउच्यतेरूढिप्राबल्यान्नतुरथ
करोतीतिव्युत्पत्त्याहिजातयोयोगस्यदौर्वल्यादित्युक्तंषष्ठे तस्मादुक्तमुक्तंसमाख्यायासा
मान्यसंबंधवगतेसामर्थ्यात्यषयागसंबंधः पूषानुमंत्रणमंत्राणामितियथाहुः याग्यानुमंत्र

णानीतिसमाख्याक्रतुयोजिका तस्माच्छेत्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्देवतेक्तौ इति तत्सिद्धं
प्रमाणानां तत्सिद्धसामान्यसंबंधस्य पदार्थस्य विनियोजकं लिंगमिति तत्र मंत्रविनियोजकं
लिंगं मुख्येणवार्थे विनियोजकं न गौणेन मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वैत्तत्रैवविनियोगबु न ३
द्धौ पर्यवसन्नायां पुनर्गौणार्थे विनियोगकल्पनायां गौरवप्रसंगात् अत एव बर्हिर्देवसद
नं दामीति मंत्रः सामर्थ्यात्कुशलवनांगं तेषां मुख्यत्वात् न उलपराजिलवनांगमित्युक्तं तदिदं
लिंगं वाक्यादिभ्यो बलवत् तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वं किं तु श्रुतिं लिंगं च कल्पयित्वा
न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगकल्पना संभवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्पयितव्ये
नोपजीव्यत्वात् अतस्तैर्यावत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यते तावदेव लिंगेन सामर्थ्ये
न श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य प्राबल्यं अत एव स्योनं ते सदनं करोमि इ
त्यस्य धारयासु सेवं कल्पयामीत्यस्य सदनांगत्वं लिंगात् न तु वाक्यात् स्थापनांगत्वं तस्य दौ

र्वैतन्मादिति समभिव्याहारो वाक्यं समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे वस्तुनः शेषशे
षिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति अत्र हि न द्वितीयादिविभ
क्तिः श्रूयते केवलं पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रं तस्मादेव पर्णताया जुहूं गतं न चानर्थक्यं जुह्वा शब्देनापू यदि४
र्वलक्षणो त्वदृष्टं वाक्यार्थः पर्णतया वत्तहविर्धारणद्वारापदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति एवं च पर्णतया जुह्वः जुहूपावं४=
क्रियते तेनैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते इति न पर्णताया वैयर्थ्यं अत्र तत्र हविर्धारणद्वारेति वो
व्यं वक्तव्यं अन्यथा श्रुवादिष्वपि पर्णताप्रसक्तेः सा चेयं पर्णता नानारभ्याधीतानां सर्वक्रतुष्वनुगच्छति विकृ
तिषु चोदकेनापि प्राप्तिसंभवेन द्विरुक्ततापत्तेः किंतु प्रकृतिषु नेडकम् प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति
अत्र विकृतिर्यतो रंगानि गृह्णाति निष्प्रकृतिः सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितं गृहमेधीयेप
र्णताया अप्राप्तिप्रसंगात् नहि गृहमेधीया काचन विकृतिरंगानि गृह्णाति मानाभावात् किंतु चोद
काद्यवांगप्राप्तिस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम्, यथा दर्शपूर्णमासौ तत्र हि न चोदकादंगप्राप्तिः

यत्रविकृतिकर्मणि चोदकेनैतत्पाञ्चदश्यप्राप्तिस्तत्रसाप्तदश्यपुनःश्रुतिर्भवतीत्यर्थः ५=
प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यमित्रविन्दादिष्वनारभ्याधीतसाप्तदश्यपुनःश्रुतिरित्यर्थः ५=

प्रकरणपठितैरेवांगैर्नैराकांक्ष्यात् गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादंगप्राप्तिः उक्तप्रकारैरेवाज्य
भागादिभिः नैराकांक्ष्यात् अतोऽत्र चोदकाप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां संनिवेशः साप्तदश्यंत्व
नारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात् किंतु विकृतिषु गच्छति न चापि न
सर्वासु गच्छति चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसंगात् किंतु यत्र प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यास्तु मित्रविन्दादिषु
गच्छति यथाहुः एवं च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितं विकृतौ चोदनायत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रु
तिरिति न च वाक्यवैयर्थ्यं अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन वा
क्येनोपसंहारात् उपसंहारो नाम सामान्यशास्त्रस्य विशेषे नियमनम् यथाहुः सामान्य
विधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः इति तत्रानारभ्यविधिः सामान्यविधिः मित्रविन्दादिप्रकरण
स्थस्तु विशेषविधिरित्यास्तां तावत्प्रकृतमनुसरामः तल्लिंगं वाक्यादंगत्वं तदिदं वाक्यं ८

५५

प्रकरणाद्बलीयः प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकं तूभयाकांक्षारूपं तयाकांक्षास्व
यं प्रमाणं किं तु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा भवत्येतादृशी मतिः नूनमिदं वाक्यं केनचिद्वाक्येनैकवाक्यत्वा
न्नमिति ततश्चाकांक्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यैकवाक्यत्वे प्रमाणम् एवं च यावद्वाक्यं कल्पयि
त्वा प्रकरणं विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिंगश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणा
द्वाक्यं बलीयः इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामितीन्द्राग्नीपदस्य
लिंगाद्दर्शांगत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वं न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासां
गत्वं प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति उभयाकांक्षा प्रकरणं यथा प्रयाजादिषु समिधो यजती
त्यत्र हीष्टविशेषस्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेत् किमित्युपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शादि३=
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत् कथमित्युपकारकाकांक्षा अनन्तरमुभयाकांक्षया प्रयाजानां दर्श
पूर्णमासांगत्वं सिध्यति नतु प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते। नहि विश्वजिन्न्यायेन स्व

आत्रेयः फलमार्थवादिकं निर्देशात् विधि
पठितत्वाद् अश्रुतौ त्वनुमानं स्यादिति
वदतीत्यर्थः ७ =

रात्रिसत्रध्दे
कुर्वीति ४ = आचार्यः ३ = रौ

त्रेतापजेत इति विधौ ४ =

र्गः फलं कल्प्यतां विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात्फलमंतरेण च वि-
धिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् नष्टक्रमम् सस्व
र्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति रात्रिसत्रन्यायेन तु वार्थवादिकं फलं कल्प्यतां रात्रिसत्राधिकरणे
हि प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीति अत्र विश्वजिद्देशे फलाश्रवणात्फलमंतरेण च विधिश्रुते
रनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तम् विश्वजिदधिकरण-
न्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पनेनस्य बुद्ध्युक्तेन संबंधकल्पने गौरवादर्थवादोपस्थितस्यैव प्रकृतेन फल
त्वकल्पने लाघवात् नष्टक्रमम् फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ त्वनुमानं स्यादिति तस्माद्विश्वजिन्न्याये
न रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतंत्रफलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासांगत्वेनैव क्रियत इति चेन्मै
वं स्वतंत्रफलार्थत्वेऽन्यतराकांक्षया संबंधः स्यात् नह्यत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति श्रूयमाणं हि फ
लं साधनमाकांक्षते न चात्र तच्छ्रूयते एवं च फलस्याकांक्षाभावात्केवलं किं नावेयेदितिभावः । १९

समिदादिषु २=१=

जानांमात्र्याकांक्षयैवस्वतंत्रफलार्थत्वंस्यात् दर्शपूर्णमासार्थत्वेतूनयाकांक्षाप्रमाणां
प्रयाजानांमात्र्याकांक्षायाऽनरवत्रवकथंभावाकांक्षायाः सत्वात् अन्यतराकांक्षा
तश्चोनयाकांक्षावलीयसीतिवक्ष्यते ननुश्चदर्शपूर्णमासार्थत्वमेवयुक्तं नस्व
तंत्रफलार्थत्वमिति तदसत् द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवा
दःस्यादिति अतएवफलश्रुतिर्यस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृ
णोतीत्येवमाद्यासंस्कारेफलश्रुतिः परार्थेचक्षुरेवभ्रातृव्यस्यवृंक्ते इत्येवमाद्या ञ्जनंकुरुते ३=
कर्मणिफलश्रुतिर्वर्मवारानयज्ञस्यक्रियते यत्प्रयाजानुयाजाइज्यंतइत्या
द्यांकर्मपदं चाराडपकारककर्मपरं द्रव्यं संस्कारकर्मणः पृथक्संकीर्त्त
नतुव्रीहिप्रोक्षणादिरूपसन्निपत्योपकारककर्मपरम् १=

नास्त्यास्तां तावत् तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्रव्यगुणयोः तयो
स्तु क्रियायोगाद्विनियोजकं कुत इति चेत् [illegible] यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातांशेना
र्थी भावनाभिधीयते भावयेदिति सा चांशत्रयमपेक्षते किं भावयेत् केन भावयेत् कथं
भावयेदिति तत्र भाव्याकांक्षायां षष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यतयान्वेति स्वर्गं भाव
येदिति करणाकांक्षायां समानपदोपात्तो यागो भावार्थाधिकरणन्यायेन करण
तयान्वेति यागेन स्वर्गं भावयेदिति ततः कथमिति कथंभावाकांक्षा जायते तस्यां
चाकांक्षायां सन्निधौ पठितं मध्यमाणफलं च क्रियाजातं तदेवोपकार्याकांक्षायामिति
कर्त्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यं क्रियाया एव लोके कथंभावाकांक्षायामन्वयदर्शना
त् नहि कुठारेण छिंद्यादिति कथमित्याकांक्षायां हस्त इति ॥ २०

नो१

केवलमुच्चार्यमाणमपि हस्तोऽन्वयंप्राप्नोति किंतर्हि हस्तेनोद्यम्यनिपात्येति उच्चार्यमाणे उद्यमननिप
तनेनैवं हस्तोपि तद्द्वारेणैवान्वयंप्राप्नोतीति सार्वजनीनमेतत् किंच कथंनावाकांक्षानामकरणगतप्र
पमु॰म॰२ काराकांक्षाथमोप्रकारवाचित्वात् सामान्यस्यभेदकोविशेषः प्रकारः सामान्यंचक्रियारूपमेवाख्याते
नोद्यमनेयजेतस्वर्गकामइत्यस्यह्ययमर्थः यागेनतथाकर्त्तव्यंयथास्वर्गोभवतीति क्रियासामान्यस्य
चविशेषःक्रियैवनभवतिनहिब्राह्मणविशेषःपरिव्राजकादिरब्राह्मणोनभवत्येवंचकरणगतक्रियाविशे
कौ षोहायरनामधेयकथंनावाकांक्षायांक्रियैवान्वेतीतिप्रुक्तंसचकरणगतः क्रियाविशेषः अन्वाधा
नादिब्राह्मणतर्पणांतः क्रियारूपएवेतिप्रुक्तं प्रकंरणेनतस्यग्रहणं तस्यचकरणगततांनडपा
कारकत्वमेवतेनविनायागेनापूर्वाजननात् ननु उद्यमननिपतनव्यतिरेकेणैद्वैधीभावोजन्यते कुठारेण२
नसिद्धं कथंनावाकांक्षायांक्रियैवान्वेतीति अत एवेद्दव्यदेवतयोर्यागसंपादनद्वारान्वयः सांप्रदायि

२१ कैरुक्तः विकृतौ चकथंभावाकांक्षायामुपकारकसंपादनमतिदिश्यतेइत्युक्तं यदिच कथंभावाकांक्षायां
सिद्धंवस्तुअन्वययोग्यंस्यात् तदोत्संपादनपर्यंतंधावनंग्रंथकाराणामनर्थकंस्यात् अतएवक्रियाया
एवेतिकर्तव्यतात्वंकथंभावाकांक्षागृहीतस्येतिकर्तव्यतात्वात् इतिशास्त्रस्यप्रकारेबाधितत्वात् कर्त्त
व्यस्येतिप्रकारइतिकर्तव्यता प्रकारश्च सामान्यस्यभेदकोविशेषइत्युक्तं कर्तव्यस्यचविशेषः कर्त्त
व्यमेवभवतीतिनसिद्धस्यवस्तुनइतिकर्तव्यतात्वंकिंतुक्रियायाएवसिद्धस्यतुद्रव्यादेः केवलसंगतं
तदपिश्रुत्यादिना नतुप्रकरणात् यथाहुः नावांतरक्रियायोगाहतेवाक्योपकल्पितात् गुणाद्र
व्येकथंभावेगृह्णंतिप्रकृताः क्रियाइति अतएवैवोंहिदैवसनंदाम्नीत्यादिमंत्राणांलिंगादंगत्वंनतुप्र द३
करणादित्युक्तं अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमासेराणकेकचिद्द्रव्यस्येतिकर्तव्यताभिधानमंगा
ताभिप्रायंद्रष्टव्यम् वक्ष्यंथस्वरसाद्युक्तमुक्तेश्च तत्सिद्धंप्रकरणंक्रियायाएवविनियोजकमिति तत्र २१

प्रकरणंद्विविधंमहाप्रकरणमवांतरप्रकरणंचेति तत्रफलभावनायाःप्रकरणंमहाप्रकरणंतच्चप्र
याजादीनांग्राहकंतच्चप्रकृतावेव यत्रसमग्रांगोपदेशःसाप्रकृतिःयथादर्शपूर्णमासादिः तत्रचो
नयाकांक्षारूपंप्रकरणंसंभवति आकांक्षानुपरमात् विकृतौतुनप्रकरणंसंभवति यत्रासमग्रांगोप
देशःसाविकृतिःयथासौर्यादिः तत्रचयान्यपूर्वाण्यंगानिपठ्यंते उपहोमादीनितेषांप्रकरणंनविनि
योजकं तत्रयद्यपितेषांकिंभावयेदित्यस्त्याकांक्षातथापिप्रधानस्यनकथंभावाकांक्षास्तिप्राकृतैरेवां
गैर्निराकांक्षत्वात् नचप्राकृतानामंगानामत्रापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानांतूपपठितत्वेनप्रत्यक्षत्वा
त्तैरेवाकांक्षोपशमइतिवाच्यम् तेषांपठितत्वेप्यकॢप्तोपकारकत्वेनझटित्याकांक्षोपशमनेऽसाम
र्थ्यात् प्राकृतानांतुकॢप्तोपकारकत्वेनतच्छमनेसामर्थ्यात् नचात्रतेषामुपस्थापकाभावः उपमि
तिलक्षणप्रमाणेनतेषामुपस्थितत्वात् सौर्यवाक्येहिदृष्टेऔषधद्रव्यत्वेनैकदेवत्यत्वेनचसादृश्येना
ग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाद्गोरुपमानवत् तस्मिंश्चोपमितेतेनतदर्थोपायने सौचअंशा
भावना तत्रसौर्यवाक्येनभावनायाःभाव्यकरणयोःसत्वादितिकर्तव्यताकांक्षायामुपकारदृष्टभावे

तुरीयेस्वाहा
त्र्यम्बकायेस्वाहे
त्यादीनि ४=
साचेति विधे
यप्रधानोनि
र्देशः उद्देश्य
प्रधानेसइ
तिपाठः २=

उपकारकपदार्थाभ्यप्राकृताएवक्लृप्तोपकार... त्वात्तेनैतुवै आग्नेययागेइतिकर्तव्यतयैव १=
कृताः कल्प्योपकारकाचोदितिभावः। व१ =उपस्थित्वा २=

२२ आग्नेयेतिकर्तव्यतानिर्दिश्यते सौर्ययागे न ब्रह्मवर्चसभावयेदाग्नेयीदिति तथा च तयैवाकांक्षोपशमनान्न
विकृतेः प्रकरणमस्ति अन्यतराकांक्षारूपस्यानादेवचापूर्वांगग्रहणम् नच प्राकृतांगग्रहणमेव
विकृतौ प्रकरणात्किं न स्यादिति वाच्यम् तेषामपि प्रत्युपकारकतयाकांक्षोपशमनात् न तु प्राकृता
नामंगानामाकांक्षाभावेन तेषां विकृतिसंबंधः केवलं स्थानात्स्यात् अपूर्वाणांतु आकांक्षासत्वात् वि
कृतेरप्याकांक्षाभावत्वात् तेषां तत्संबंधः प्रकरणात्स्यात्प्रकरणं च स्थानात्स्फुटितिविनियोजकमि
त्यपूर्वाणामेव प्रथमं संबंधः स्यात् न प्राकृतानामित्युच्यते सत्यं प्रकरणं स्फुटितिविनियोजकं तथापि
प्रमाणबलाबलत्वात्प्रमेयबलाबलस्य न्यायत्वात् अङ्क्तविधिप्राप्तोपस्थितत्वात्प्राकृतानामेव संबंधो युक्तः उपमितिरूपं
क्लृप्तोपकारत्वात् न वैकृतानां कल्प्योपकारत्वात् विकृतेस्त्वोपकारकपदार्थाकांक्षानपदार्थमा प्रमाणेन ७=
त्राणामितियुक्तः प्रथमं प्राकृतांगसंबंधः न तेषु न विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम् यत्तु विकृतौ प्रा
कृतांगानुवादेन विधीयते यथोऽडुंवरो यूपो नवनीतिप्रयान्तुवादेनौडुंवरत्वं तत्प्रकरणाद्गृह्यते न च
न तत्प्रकरणाद्गृह्यते अक्रियत्वात् क्रियायाएव प्रकरणग्राह्यत्वादितिचेत् सत्यं तथापि तु नावद्विधीय ०-२२
सोमापौष्णंचैतमालभेत्पशुकाम इति प्रकृत्य धीतमित्यादिः २=

रूपेणर२=

मानस्योडुंवरत्वस्यास्त्येवाकांक्षा किं नावयेदिति नच रूपानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्रूपस्य चादृष्ट
रूपत्वात्तेनैवोडुंवरत्वस्य नैराकांक्ष्यमाहवनीयेनेवाधानस्येति वाच्यं रूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावा
त् तस्य हि तद्रूपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात् नच तत्संभवति तुल्यासत्ति खादिराभावे तत्प्र
न४ तिनिधित्वेन करणोपादानं स्यात् अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात् नहि व्रीहिजन्यमदृष्टं करणेराक्षि २४
प्यतेऽस्य प्रथमाराममस्ति अतएव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः तदुक्तम् न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थ
त्वादिति प्रतिनिधित्वेन चोपादानं करणादेरुक्तं ग्रंथेषु तस्मान्न रूपस्य केवलादृष्टरूपत्वं अपितु
दृष्टादृष्टसंस्कारगुणो रूपइति सांप्रदायिकाः एवं चोडुंवरत्वस्य न रूपमात्रेणानैराकांक्ष्यं दृष्टादृष्ट तद्रूपादिरूपस्य४=
काष्ठान्तरेणापि२= संस्कारस्य प्रकारांतरेणापि संभवात् अतश्चोडुंवरत्वस्याकांक्षा विकृतेरप्यस्ति कथं नावाकांक्षास
वत्तदा शाम्यति यदोपकारस्तत्पष्टभावेन बपदार्थो अन्वीयं तेन तत्प्रकारमात्रान्वयेन शाम्यति अ
तश्च यद्येऽङ्गियतावनायाः करणाकांक्षायाः करणत्वेनान्वये जाते सिद्धस्य करणस्यानुपपत्त्याहोम

औदुंवरत्वाद्रयः२= कर्तृव्यापारानाविष्टस्य ९=

स्याश्रयत्वेनयावदन्वयमनुवर्त्तते नतु दध्यन्वयमात्रेणानिवर्त्तते आश्रयत्वेन च गृह्यमाणो होमः
करणाकांक्षयैवगृह्यतेइत्युच्यते तत्राश्रयाकांक्षानामवतुर्थी अस्ति एवंविकृतेः कथंभावाकां
क्षायोपकारान्वयमात्रेणानिवर्त्तते उपकारदृष्टभावेन यावत्पदार्थान्वयमनुवर्त्तते अतश्चोपका
रदृष्टभावेनगृह्यमाणाः पदार्थाः कथंभावाकांक्षयैव उपकारान्वयमुखे गृह्यंते तत्र प्राकृताः पदार्थाः
कथंभावाकांक्षयागृह्यमाणा अपिनप्रकरणग्राह्याः प्रकृतस्य उपकारकतया तेषामाकांक्षाभावात्
औडुंबरत्वादयस्त्वन्यानुपकारकतया साकांक्षाः पशुनियोजनस्य अदृष्टभावेनयावत्खादिरत्वमाया
त४ तितावद्विधीयंत इत्युक्तं तेषांप्रकरणग्रहणमनुमयाकांक्षासत्वात् यदिहिस्वपदृष्टभावेनखा
दिरत्वंविहितंस्यात् ततोविकृतेराकांक्षाभावादौडुंबरत्वंनप्रकरणग्राह्यंस्यात् नचैतदस्ति
चोदकस्यखादिरत्वाविषयत्वात् नच यदियावत्खादिरत्वमायातितावदौडुंबरत्वंविधीयते
तदा तेन खादिरत्ववाधो ज्ञातस्ववाधः स्यात्तृतीयवाधवत् तथाहि वाधो द्विविधः अप्रा २२

अन्यतराकाङ्क्षारूपप्रमाणेन २=

सबाधः प्राप्तबाधश्चेति तत्र तार्तीयो बाधो प्राप्तबाधः तत्र हि यावद्दुर्बलेन प्रमाणेन वि प्रकरणेन १=
नियोगः कर्तुमारभ्यते तावदेव प्रबलप्रमाणेन विनियोगः क्रियतइति तद्बोधितेनेतरबा प्रबलप्रमा
धो प्राप्तबाधः दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वात् प्राकृतस्य तु अंगस्य विकृतौ चोदकप्राप्तस्य प्रत्या णेन २=
प्रतिनिधि दर्शनात्४= म्नानादर्थलोपात्प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः यथा प्राकृतानां कुशानां प्रतिकृत्न
प्रत्याम्नानात् यथा वा अवघातस्य कृष्णलेषु वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् यथा वापि ज्यो
ष्टोमे होतृवरणस्य बाधो न होतारं वृणीते नेति प्रतिषेधादौडुंबरत्वेन च खादिरत्वबाधः प्राप्त
बाध एव वक्तव्यः शरकुशन्यायेन चोदकस्य च खादिरताविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् तदनुप
पत्तिः स्यादिति चेन्न ते तार्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरस्य बाधनं तावदप्राप्तबाधनं प्रकरणं
च तार्तीयं ते न तद्विनियुक्तौडुंबरत्वेनेतरस्य बाधनमप्राप्तबाधएव नहि वैकृतेन प्राकृत

वाधःप्राप्तवाधएवेतिकुलधर्मः वस्तुनस्तुप्राप्तवाधएवायं नचखादिरत्वस्यचोदकाविषय
त्वेनप्राप्त्यभावात् कथंतद्वाधःप्राप्तवाधः नह्यविषयत्वेवातेनैवनैराकांक्ष्यान्मौडुंवरत्वेप्र
करणांविनियोजकंस्यादितिवाच्यं नहिप्राप्तवाधस्यत्वेचोदकेनपदार्थाःप्राप्यंते नयास
त्तिप्रासप्राप्तत्वेनवाधोनस्यात् किंतुतानेवपदार्थान्वस्तुतःप्रापयत्तिपेविकृतौनवाध्यं
ते तेचपदार्थाःप्रकृतिवच्छदेनप्राप्यंतेइतिभवतिप्ररूपस्यभ्रांतिः यथाप्रकृतौकृतातंत भ्रांतिमाह
थाविकृतौकर्त्तव्यमितिसर्वैपदार्थाःप्राकृताःकर्त्तव्याइत्यनपभ्रांतिः प्राप्ताःखादिरत्वाद यथेति प॰
यः प्रासप्रवृत्तियन्त्रैमौडुंवरत्वादिभिर्वाध्यंतइतिभवतितद्वाधःप्राप्तवाधः नचभ्रांतिप्र
तिपन्नेनवैध्याकांक्षानिवर्त्तेयितुंशक्यते तस्मादुक्तमुक्तमनयाकांक्षारूपप्रकरणस
नवाद्विकृतौप्राकृतानांगानुवादेनविधीयमानानामौडुंवरत्वादीनांप्रकरणंविनियोजक २४

अनुयाजस्वरूपे ३= दधिमिश्रताज्येन १= अस्मत्तातचरणाः २= अनुयाज ४= दर्शपौर्णमासपठित १= दर्शपौर्णमासैविकृतीष्टिषु धीयमानम् १=

केवलाज्ये नैवानुयाजस्वरूपासिद्धौ ३=

मिति एवं पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्रकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं पृषदाज्यं
मपि प्रकरणाद्विकृत्यंगमिति केचिदाचार्याः अन्ये त्वेवमाहुः पृषदाज्यं त्वनुयाजानुवादेन वि
धीयते न स्वरूपे चानर्थक्यप्रसक्तेर्नैर्विकृत्यपूर्वेण सयितुं युक्तं विप्रकर्षात् किंतु दीक्षणीया
वाङ्नियमन्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षयितुं युक्तं सन्निकर्षात् अत एवोत्पवनादीनां प्रो
क्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तं नवमे अतश्च विधीयमानस्य पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेना
नुयाजापूर्वेणैव नैराकांक्ष्यान्न प्रकरणाद्विकृत्यपूर्वार्थत्वं युक्तमिति वयं त्वंगीकृत्या
पि विकृत्यपूर्वार्थत्वं ब्रूमः न चानुविकृत्यपूर्वार्थत्वं पृषदाज्यस्य तथापि न प्रकरणविनियो
जकं न व नित्यपृषदाज्यभावेन यावत्स्वाहिरत्वमायाति तावद्देवोऽङ्गवरत्वविधानादनया
कांक्षासंभवाद्युक्तः प्रकरणविनियोगः एवं यावदनुयाजपृषदाज्यभावेनाज्यमायाति

प्राकृत २= उत्पवनसंस्कारकमन्त्राणाम् ४= पृषदाज्ये नानुयाजान्यजति ५=

पृषदाज्यस्य ३

तावदेवयदिहविराज्यंविधीयते तदोभयाकांक्षासंभवात्प्रकरणाविनियोगोभवेत् नचैत
दस्तिनहिहविराज्यंनामद्रव्यांतरंकिंचिदस्तियदाज्यस्यानापन्नंविधीयते श्रौडुंबरत्वमिव ४२
मंत्रविशेषे पु ४= खादिरत्वस्यानापन्नंहविश्चेद्धविस्यहविष्ट्वमाशिषिष्यादेषोचित्रतावाचित्वेनहेतुत्वात् हविराज्यगु
णस्यचित्राज्यवाचित्वात् अतएवनिगमेष्वाज्यपानित्येववक्तव्यंनतुहविराज्यपानित्युक्तं. स्वाहादेवाना
नचयावत्प्राकृतमाज्यमापातितावदेवचित्राज्यविधानात्प्रकरणाविनियोगसंभवइतिवा ज्यपान् ४=
च्यं नहिहविराज्यगुणेनचित्रतागुणाविशिष्टमाज्यंविधीयते विशिष्टविधानेगौरवापत्तेः
किंतुप्राकृताज्यानुवादेनचित्रतागुणमात्रंविधीयते लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंतीति
वत् तदुक्तं दशमचतुर्थचरणांत्येनवागुणाश्रुत्वादिति प्राकृतस्यैवाज्यस्यचित्रतागु
णमात्रविधानमितिचशास्त्रदीपिका एवंचविकृतेःप्राकृतेनाज्येनलब्धोपकारेप्रयाजानुयाजे २५
नवैविशिष्टविधानमर=

कस्मर२

नैराकांक्ष्येपश्चाद्विधीयमानस्यचित्रत्वगुणस्योपहोमाद्यपूर्वांगवत्प्रकरणोविनियो
जकंसंभवति यदि हि प्राकृतस्यचित्रगुणस्यस्थाने चित्रत्वगुणोविधीयेततदासगुणोया
वदायातितावद्विकृतेनैराकांक्ष्याभावात् चित्रत्वगुणस्यचतावदेवविधानात् उभयाकां
क्षासंभवात्प्रकरणविनियोगोभवेत् नच तादृशः प्राकृतोगुणोस्ति आज्यस्यानुयाजा
नांचचित्रत्वगुणान्यागेवविधानात्तस्य तत्स्थानापन्नत्वाभावात् नचाज्यदृष्टभावेनया
वत्प्राकृतंनिर्गुणत्वमायातितावदेवास्यविधानात्प्रकरणसंभवइतिवाच्यं निर्गुण
त्वस्याविहितत्वेनयाणिकंडूयनवदनंगत्वात् विकृतेस्तैराकांक्षाभावात् तथाहि ज्यो निर्गुणत्वच३=
तिष्टोमेदक्षिणादानसमयेविहितकृष्णविषाणात्यागस्यदीक्षादिषुचोदकप्राप्तस्यप्र
थमेन्हिस्त्रैननुष्ठानमुत्तरेन्हिदक्षिणादान.पूर्वकालीनैःपरार्थैःकृष्णविषाणकंडू

कृष्णविषाणत्यागस्यानुष्ठानम१=

यतस्य प्राक्कविहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिष्टोमे च दक्षिणादानोत्तरकालं याणिकं
दूयनं स्नमपि ह्विराज्ञा दिशुप्रथमे ह्नि अनुष्ठीयमानैर्दक्षिणादानोत्तरकालीनपदार्थैर्नी
येस्य ते तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति एवं निर्गुणात्वस्याविहितत्वेन वि
कृतेस्तदपेक्षानास्तीति तस्मादुभयाकांक्षायाअसंभवात्स्वपराभ्यस्य नप्रकरणाद्वि
नियोगः संभवतीत्यलमतिविस्तरेण तस्सिद्धं महाप्रकरणां प्रकृतावेव विनियोजकं प्राकृतांगानु
विकृतौ तु यत्प्राकृतत्वप्राप्यांगानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधी द्वेन चिन्ताद्द=
यमानस्याहृवांगस्येति यत्तु विकृतावपि प्राकृतनधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयो
रंतरालेपूर्वमप्यंगं केवलं पठ्यते तदपि प्रकरणेन विनियोज्यते यद्यपि विकृतेः कथं
भावाकांक्षा प्राकृतैरेवांगैः पूर्यते तथापि प्राकृतांगानुवादेन धर्मविधानं तत्रत २६

द्विधानंयावद्भवतितावत्कथंतावाकांक्षानननिवर्त्तते अतोविकृतेराकांक्षावत्वादंत
रालेवि[illegible]हितस्याप्यपूर्वांग[illegible]स्य[illegible]मानंव्याकांक्षासत्वाद्युक्तंतस्यप्रकरणाद्विक
त्यर्थत्वं यथा आमनहोमेषुतेहिप्राकृतांगानुवादेनविधीयमानयोर्धर्मयोरंतरा
लेविधीयंतेउक्तं तेनवरत्नादावित्यास्तांतावत्फलभावनाया अंतरालेपदंगभावनो
याःप्रकरणेनरवांतरप्रकरणेनच्चाभिक्रमणादीनांप्रयाजादिषुविनियोजकंतच्च
संदंशेनज्ञायते तद्दर्शनावैविशेष्यात्सर्वेषांफलभावनाकथंभावेनग्रहणात्संदंशोना
मराकांगानुवादेनविधीयमानयोरंगयोरंतरालेविहितत्वंयथाभिक्रमणं तद्धिस
मानयतेजुहूपयाञ्चुपभृतेत्यादिनाप्रयाजानुवादेनकिंचिदंगंविधायविधीयतेय
श्चादपिप्रयाजानुवादेनयोवैप्रयाजानांमिथुनंवेदेत्यादिनाकिंचिदंगंविधीयते

श्रे६
संदंशाभावे६=
प्रारम्भतस्सं
नकमन्त्रोप
नीतःसमि
ध उपभ्र
द्धच्चाच्चाः=

यथादर्विहोमं न कुर्वीत इत्यत्र कथंभावपेक्षित्याकांक्षा स्वरूपेणैव निवर्तते तद्योत्पत्तिः ८=

अतः प्रयाजांगमध्येपठितमभिक्रमणांतरंगं भवति तत्कथंभावाकांक्षया प्रयाजभाव
नाकथंभावो वाच्यमिकांक्षाया [illegible] अग्नीतेः यथाहुः परप्रकरणस्थाना
मंगो श्रुत्यादिभिर्विभिर्ज्ञातित्वुनश्चन्नैरेवसंदंशेनतद्दिष्यतेइति तर्ह्यंगभावनायाः क
थंभावाकांक्षाभावात्कथं प्रयाजभावना कथंभावेनाभिक्रमणं गृह्यतेइति वाच्यं ना
सर्वत्र ५ वनासाम्येन कथंभावाकांक्षायाः सत्वात् प्रयाजैरपूर्वं कृत्वायागोपकारं भावयेदि
त्युक्ते यो नाम न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं तस्यास्येव कथंभावाकांक्षा कथमेभिरपू संदंशाभावे इ
र्वं कर्तव्यमिति सा च संदंशपठितैर्वा चनिकैः स्मार्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति तदभा
वे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्तते दर्विहोमेषु हि स्वस्वरूपनिष्पादनातिरि
क्तस्य व्यापारो न श्रूयते नाप्यतिदेशोन तत्प्राप्तिर्यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशो या

गत्वेनहोमत्वेनवैलक्षण्यात् नापिहोमीयानांकस्यहोमस्यधर्माःकस्मिन्होमेप्रवर्त्तंत
इतिविशेषनिर्णयेप्रमाणाभावात् अतोधर्मप्राप्त्यभावाद्विहोमेरिष्टंभावयेत् कथमि
त्युत्पन्नाकांक्षास्वरूपनिष्पादनेनैवशाम्यति एवंप्रयोगेष्टसंदंशाद्यभावः तत्रोत्पन्नाका
स्वरूपनि कांक्षानेनैवनिवर्त्तितेनतुसर्वथान्तरभावः तस्माद्युक्तंप्रकृतेप्रयाजानामनिक्रमणमिति त
ष्पादनेनै त्वेदमवांतरप्रकरणंमहाप्रकरणाद्बलीयःसंदंशापतितानांधर्माणांकैमर्थ्याकांक्षायांप्रधा
व ४८ नापूर्वात्प्रयाजाद्यपूर्वस्यझटित्युपस्थितेरितिप्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धमुभयविधस्यप्र
चोदकप्रा करणस्यविनियोजकत्वं तत्रेदंस्थानादिप्रकरणात्प्रबलंयद्बहिःस्थानादंगत्वंतत्रान्यतरस्य
प्तप्राकृतां प्रकारांतरेणनिराकांक्षत्वं तत्रसाकांक्षंनिराकांक्षेणासंबद्धंयोग्यंविनाकांक्षोत्थापनेनत्वे
गेनेत्यर्थः त्वष्टान्यतराकांक्षयायावदुभयाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारावाक्यादिकंकल्पयितु
मारभ्यतेतावत्प्रकरणेनवाक्यादिकंकल्पयित्वाविनियोगःक्रियतइतिस्थानात्प्रकरण

सवनीयत्वम्‌ अतएवविदेवनादयोधर्माअभिषेचनीयसन्निधौपठिताअपिनाभिषेच
नीयस्यांगंतेषांतदंगत्वं च स्थानाद्भवेन्नतुप्रकरणादभिषेचनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वे
नज्योतिष्टोमविकारत्वात्प्राकृतैरेवांगैर्निराकांक्षत्वात्‌ किंतुप्रकरणाद्राजसूयांगं ननुराज
सूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजसूयशब्दस्यावन्नामधेयत्वादाख्यातपरत्वंत्रोयेत्राख्यातंवर्त्तते
तत्रैववर्त्तते नचदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयथादर्शपूर्णमासपदंनामधेयमपि
नाख्यातपरत्वंतुंतत्रहियजेत्याख्यातं अविशेषादेवसर्वान्प्राकृतानाग्नेयादीन्प्रयाजादींश्चाभि
धातुंसमर्थंदर्शपूर्णमासपदंत्वाग्नेयादीनेववदतिनसर्वानितिश्चनतदाख्यातपरत्वं तथा।
राजसूयपदमपिकिंनस्यादितिवाच्यं प्रसिद्धेनहिपदेनाप्रसिद्धंनिर्णीयते यथाहुः पदमज्ञा
तसंदिग्धंप्रसिद्धैरपृथक्श्रुतिनिर्णीयतेनिरूढंतुनस्वार्थादपनीयतेइतिदर्शपूर्णमासप
दंचकालनिमित्तंतद्योगश्चाग्नेयादिसन्निवाक्यैरवगतः अतस्तद्बाधितेनदर्शपूर्णमासप २८

पृथगनि
र्णीतस्या
र्त्तिकं २८

ज्योतिष्टोमादिप्राप्तेः २८

स्वार्थविशेषेनिर्णीतपार्तिकं २८

देवसिद्धं नचाग्नेयादीनां वक्तृत्वादस्यच्छिवचनांतत्वमनुपपन्नमितिवाच्यं विद्वद्वा
क्यसिद्धसमुदायद्वयानिष्पाद्येणानुपपत्तेः एवंचदर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिचित्तेवा २
निर्णीतेयजेतेत्याख्यानमपित्वानेववदति नहितदुक्तौस्वार्थान्त्यागोनवतिराजसूयपदेत्व ५
निर्णीतार्थं अतस्तदाख्यातपरतंत्रमेवंतत्त्वाविशेषात्सर्वेष्टिष्टिपशुसोमेषुविद्यते ता तद
त्परतंत्रत्वाद्राजसूयपदमपित्वानेववदति नचराजसूयशब्दस्यराजासूयतेयत्रेतिव्यु सोमयाग
त्पत्त्यासोमाभिषवेनिमित्तत्वात्तस्यचसोममनिष्पुरणोनीतिवाक्येनसोमयागेवगतत्वात्तद्वा वाचित्वमहं
चित्वमेवनेष्टिपशुवाचित्वमितिवाच्यं नह्यभिषेचनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षे
णवाक्येनचोदितोस्तितद्याकस्यज्योतिष्टोमसत्वात् अतिदेशात्तत्संबंधोवगतइतिचेन्न
अतिदेशस्यफलसंबंधोत्तरकालीनत्वेनराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्येतद्वाक्यार्था
वगत्युत्तरकालीनत्वात् अनेनहिवाक्येनफलसंबंधेवगतेपश्चात्कथंभावाकांक्षाया

मतिदेशकल्पनात् अन्यत्तनः प्रागेवैतत्पक्षाकार्यो वर्णनीयः तदा वाभियवस्यानवगत
त्वाद्राजसूयपदमसिद्धार्थमेव अतएव राजसूयपदमव्युत्पन्नमखण्डकर्णाशब्दवदित्यु
क्तं सांप्रदायिकैः एवं चाप्रसिद्धत्वाद्वाक्यान्तरं तत्त्वेन राजसूयपदेनेष्टिपशुसोमयागा
इष्टित्वप उच्यंते तेच तैस्तैः प्राप्ततैर्धर्मैर्निराकांक्षत्वाद्विनुष्ठकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियो
शुत्वसोम गकं उनयाकांक्षायाअभावात् नच प्रातिस्विकरूपैर्नैराकांक्ष्येपि न राजसूयत्वेन रू
त्वरूपैः ५८ पेणनैराकांक्ष्यमिति वाच्यं आकांक्षोद्धयेप्रमाणाभावात् किंच प्रातिस्विकरूपैर्या कथं
नावाकांक्षासापि फलसंबंधोत्तरकालं साच राजसूयत्वेन न तु प्रातिस्विकरूपैः राजसूयत्वे
नच फलसंबंधे उत्पन्नायाः कथंभावाकांक्षाया विदेवनादिभिरेवशान्तेरतिदेशकल्पनमेवनस्या
त् यदिहि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबंधविधायि वाक्यद्वयं भवेत् तदा तु
त्पन्नाकांक्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामतिदेशिकानां चांगानां संबंधो न तु न दृश्यते त

एताः समिधः उत्पुनाति समिधामुत्पवनेन राजसूयं भावयेदिति वाक्यार्थः ३=

स्मात्प्राकृतैर्धर्मैर्नैराकांक्ष्याज्जविदेवनादीनां प्रकरणाद्विनियोजकमिति चेत् सत्यं अन्तरा
वविदेवनादीनां सांप्रदायिकैः संदंशो दर्शितः राजसूयस्य तत्पुरस्कारेणापेक्षमाणो विधीयन्ते रा
जसूयायत्तेनोत्पुनातीत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते अतस्ते सर्वे राजसू
याङ्गप्रयाजानुवादेन विधीयमाना धर्ममध्यपतितप्रयाजाङ्गानि क्रमणवत् तस्माद्विदेव
समानदेश नादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमिति युक्तमेव तल्लिङ्गं प्रकरणस्यस्थानाद्बलवत्वं देशसा
त्वमित्यर्थः मान्यं स्थानं तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः तत्र क्रमो द्विधैवे
ष्टो देशसामान्यलक्षणः पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति स्थानं क्रम
श्चेत्यनर्थान्तरं पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति तत्रै
न्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालमित्येवं क्रमविहितेष्विष्टिष्वैन्द्रा

किंभावार्थो व्याख्याम् २५=

ग्नीषोमनादिवदित्यादीनांपाजयान्तुवाक्यनामंत्राणांपथासंख्यंप्रथमस्यप्रथमंद्वितीयंद्वि
तीयस्येत्येवंयोविनियोगःसयथासंख्यपाठात्प्रथमपवितमंत्रस्यहिकेमर्थ्याकांक्षा
यांप्रथमतोविहितंकर्मैवप्रथममुपतिष्ठतेसमानदेशत्वात् यानितुवैकृतान्यंगानि
प्राकृतांगानत्तुवादेनविहितानिसंदंशापतितानि तेषांविकृत्यर्थत्वेप्रथमतोविहितैः
सन्निधिपाठात् तेषांहिकेमर्थ्याकांक्षायांफलवद्विकृत्यपूर्वमेवनाव्यतेनसंवध्यते
उपस्थितत्वात् अंतरावत्तेषुनविश्वजिन्न्यायावतारःस्वंतेचफलार्थत्वेविकृतिसन्नि
धिपाठानर्थक्यापत्तेश्चपशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसारेश्यात् तोपवस
थ्येहिअग्नीषोमीयःपशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेवदिनेतेधर्माःप्रयुज्यंते अतस्तेषांके
मर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेवभाव्यत्वेनसंवध्यते अतोप्रकृतम ३०

उपस्थितत्वा
देव ६=

नियोजनोपाकरणादीनाम् २३=पशु ३=

समीपलाशशाखयोर्भावापश्वस्पर्शः१=

धर्माणाम् १= ज्योतिष्टोमस्य ४=

अ०प०१= नुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वंतेषां नचयावत्सादेश्यादेवतत्किंनस्यादितिवाच्यं अग्नीषोमी
यस्यपशोः रूपसन्निधौपाठात् नचरूपसन्निधौतस्यपाठेनतदनुष्ठानमपितत्रस्यादिति रूपसन्नि
वाच्यं सर्वत्रविदितैर्वत्सःपशुरोपवसथ्येहन्यालभ्यइतिवचनात्तदनुपपत्तेः नचस्था धावनुष्ठा
नात्प्रकरणस्यबलीयस्त्वेनपशुधर्माणांज्योतिष्टोमार्थत्वमेवकिंनस्यादितिवाच्यं तस्य नानुपप
सोमयागत्वेनपशुधर्मग्रहणेऽयोग्यत्वात् अतश्चानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबला त्तेः ३=
बलमितिन्यायात्स्थानात्पशुयागार्थत्वमेवधर्माणांयुक्तं नचतेषांतदर्थत्वंप्रकरणा
देवकिंनस्यादितिवाच्यम् अग्नीषोमीयकथंतावाकांक्षायाः रूपोपकारैःप्राकृतैर्ध
र्मैरेवोपशान्तत्वात् सहिसान्नाय्ययागश्चाकृतिकत्वनयोः पशुत्वमेवत्वसामान्यात्
तदुक्तं सान्नाय्यंवातत्प्रभवत्वादितिसान्नाय्यंदधिपयसीतत्रपशुयागः पयोयागश्चाकृति

वाकारोएवकारार्थे १= पशुयागः २=

कः साक्षात्प्रयुक्तत्वात् अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वान्न पशुयागे धर्मा
णां प्रकरणं विनियोजकं किंतु स्थानमेव तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः
तत्र समाख्यातः प्रबलं स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्य
क्षः समाख्याविनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् न च समासंबंधवा
चिका यौगिकानां शब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन संबंधावाचकत्वात् तथापि समाख्या सा
मान्यसंबंधवाचिका [illegible] न विशेषवाचिका वा नाद्यः न ह्युक्तौ प्रयोजनाभावात्सर्वयौगि
कशब्दानां पर्यायत्वापत्तेश्च द्वितीये विशेषसंबंधिनो वाच्यो न हि इतरेण संबंधे विशेषाभावा
त् तत्प्रतिपत्तिमंतरेण तदप्रतिपत्तेश्च अतश्चावश्यं संबंधिवाचकत्वे समाख्याया वक्त
व्यं तथा च न संबंधवाचकत्वं संबंधिवैशिष्ट्ये च वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसं

संबंधावि
शेष४=
सम्बन्धिरत्

व्यावर्त्तकत्वा
भावात्४=
सम्बन्धिद्र
व्यम् २=
२१

सम्बन्धाप्रतिपत्तेः २= उक्तविधया सम्बन्धवाचकत्वाभावात् २=
सम्बन्धप्र०१=
तिप×१—

अन्यत्र भ्रमे १=
सम्बन्धेऽपि शक्तिकल्पने गौरवात् १=

नचैतत्र शक्तिकल्पने गौरवात् यथाहुः सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते
नहि संबंधवाचित्वं संभवत्यतिगौरवात् १ तथा पाकं तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययस्त
था पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति तथा च न समाख्या संबंधवाचि
का होतृचमसइत्यादिका तु वैदकी समाख्या निषादस्थपतिशब्दवन्न षष्ठ्यर्थसंबं
धवाचिका नापि वाक्यवद्बोधिका तस्याः पदत्वेनाप्रमाणत्वात् पौरोडाशिकमित्या
दिसमाख्यास्तु तद्धिताः लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् कांडगोचरत्वेन
तत्तत्पदार्थागोचरत्वाच्च कांडवाचकत्वमपि न कांडत्वेन किंतु पौरोडाशिकत्वादि
नैव न तद्यैकहायनीशब्दोऽद्रव्यवाचकोऽपि गोत्वेन तदुद्दिशति किं तर्ह्यैकहायनीत्वेनैव स्या
न्न चि नियोगेन तु पदार्थयोर्विशिष्टयोस्तु रक्कारेणैव संबंधः प्रत्यक्षप्रमाणावगतिः श्र

गोऽग्रप्रमद्र २=

समाख्यास्थले ३ = स्थानस्थले ३ =

तथा समाख्याप्युपलभ्यमानमनयोः पदार्थयोः संबंधोस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्स्थल
त्वप्रतिपन्नेन संबंधेन परस्परमाकांक्षात्वभावे च संबंधानुपपत्तेः कल्पितसंबंधे
न च यावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदत्राकांक्षया वाक्यादिकल्प्यते न या विनियो
गः क्रियत इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यं अत एव शुंधनमंत्रस्य सान्नाय्यपा
त्रांगं यागसादेश्यात्पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्रांगमिति समाख्यायोगि
कः प्राप्तः सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी च तत्र होतुश्चमसभक्षणांगत्वं होतृचमस
इति वैदिक्या समाख्यया अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थांगत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्यये
ति संक्षेपः तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि एतत्सहकृतेन
विनियोगविधिना समिदादिनिरूपक त्यादर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपाणि यानि ३२

विनियुज्यंतेतान्यंगानि तानिद्विविधानिसिद्धरूपाणिक्रियारूपाणिचेति त
त्रसिद्धानिजातिद्रव्यसंख्यादीनितानिचदृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणिचद्विविधा-
निगुणकर्माणिप्रधानकर्माणिचेति एतान्येवसंनिपत्योपकारकाण्याराडुपा-
कारकाणीतिचोच्यंते तत्रकर्मांगद्रव्याद्युद्देशेनविधीयमानंकर्मसन्निपत्योप
कारकं यथावघातप्रोक्षणादि तच्चदृष्टार्थमदृष्टार्थंदृष्टादृष्टार्थंच= दृष्टार्थम
घातादि अदृष्टार्थंप्रोक्षणादि दृष्टादृष्टार्थंपशुपुरोडाशयागादि तद्धिद्रव्यत्या दृष्टादृष्टार्थं=
गांशेनादृष्टंदेवतोद्देशेनचदेवतास्मरणंदृष्टंकरोति इदमेवाश्रयिकर्मेत्युच्य
ते तच्चसन्निपत्योपकारकंद्विविधं उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थंचेति तत्रा
वघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थंव्रीहीणांयागेउपयोक्ष्यमाणत्वात् प्रतिपत्तिक

निष्कासः स्थालीलग्नाहुतशेषः ३ =

निर्वापस्य ४ = निष्कासार्थत्वम् ४ = निरादरता १ =

मैडानन्तरमाद्युपस्तृतपुरोडाशसंस्कारकं उपस्तृतस्याकीर्णकर्त्तृनिवर्त्तकं कर्म प्रति
पत्ति कर्म उपस्तृतसंस्कारार्थं च कर्म उपयोस्समानसंस्कारार्थाद्दुर्बलं उपस्तृतापेक्षया
उपयोस्समानेऽत्यादरात् अन एव द्यापर्णी निष्कासे उद्वयनीयमनु निवर्त्तयतीत्य
त्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं ननु तस्य तदर्थत्वं निष्कासस्योपस्तृतत्वादिसूक्तमेकादः
शे नवसन्निपत्योपकारकमारादुपकारकाद्बलीयः नन्ववघातादिनामनवतु.
बलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात् आरादुपकारकस्य चा[illegible] दृष्टार्थत्वात् दृष्टे च संभव
त्य दृष्टार्थस्यान्याय्यत्वात् प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकं तु कथं बलीय उभयोरदृष्टा
र्थत्वाविशेषात् किंच आरादुपकारकं साक्षात्प्रधानांगं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् स
न्निपत्योपकारकं त्वंगांगं कर्मांगव्रीह्याद्युद्देशेन विधानात् अंगांगापेक्षया च साक्षात् २२

अंगगुणस्येष्ट्यादेः पर्वसंबंधस्य प्रधानसोमयागे पर्वसंबंधे न विरोधे सोमयागरूपप्रधानसंबंध एवादर्त्तव्यः तादर्थ्यात् प्रधानार्थत्वात् अतएवान्याप्यप्राप्तकालसंबंध इष्ट्यादौ न कल्प्यते इति गु
णोत्त्वन्याप्यकल्पनेत्यस्यार्थः पर्वणापि १ = कालेपि वै संबंधः २ =

इंगं बलीयः अंगगुणाविरोधे वा तादर्थ्यादिति न्यायात् अतएव यद्दृष्ट्या पशुना सोमेन
यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत इत्यविशेषे प्रधानेपि पर्वानुग्रहः सोमयागस्यै
व क्रियते न तु दीक्षणीयादेः अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वं उच्यते सत्य
प्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमाराडुपकारकाद्बलीयः सन्निपत्योपकारके
हि कर्मणि उपकार्योपकारकयोर्व्रीहिप्रोक्षणयोः संबंधो वाक्यक्लृप्तः उपकारमात्रं तु
कल्प्यं आराडुपकारकस्य त्वे तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः संबंधः कल्प्य उपकारोपि
किंच आराडुपकारकस्यत्वे हि प्रकरणं विनियोजकं इतरत्र तु व्रीहीन्प्रोक्षतीति वा
क्यमेव व्रीहिपदेनापूर्वसाधनत्वलक्षणं क वाक्यं नो विनियोजकमिति बलीयस्त्वं यद्वा
कमंगगुणाविरोधे तादर्थ्यादिति न्यायेन दुर्बलत्वमिति तन्न सत् न हि व्रीह्याद्युद्देशेन वि

व्रीहीन्प्रोक्षतीति वाक्यपरं

इष्टिपशुसोमानां दर्शपूर्णमासरूपकालसंबंधविधानस्याविशेषेत्वेपीत्यर्थः २ =

व्रीह्याद्यर्थम् १ = वनस्पतेरशातवल्लशेणाविरोहेत्या व्रश्च्नेजुहोतीतिविहिता
गुणापर्वानुग्रहः ५ = स्पा एवाकृतिः ६ =

धीयमानं प्रोक्षणादितन्त्रं सर्वं भवति तत्स्वरूपेऽप्यानर्थक्यात् किं तु तत्संस्कारद्वारा
क्रत्वर्थत्वमेव सन्निपत्योपकारकाणामत्यन्तापूर्वप्रयुक्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् अ
त उभयविधमप्यंगजातं क्रत्वर्थमेवेति नांगत्वाविरोधन्यायावतारः द्वितीयादेः
पर्वानुग्रहस्तु द्वितीयाद्युत्पत्त्यैव तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् अतोऽप्रयुक्तसाक्षात्प्रधानो
गेन प्रधानपर्वानुग्रहेणासंबाध्यत इति तत्सिद्धं संनिपत्योपकारकस्याराडुपकार
काङ्क्षणीयत्वं अनारादवस्थायिनोऽस्या एवाकृतिं जुहोतीति विहितायास्या एवाकृतेर्यूपव्रश्च
सं. नस्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्थो देवदत्तधारितायाः स्रजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्तसं
स्कारार्थं न तु स्या एवाकृतिरारादुपकारके त्वक्तं दर्शमद्भिरिति दिक् इत्याद्युदाहृत्य पके
वलं विधीयमानं कर्मारादुपकारकं यथा प्रयाजादि तदेवं निरूपितं द्विविधमप्यंगं ॥ २४

अपूर्वप्रयुक्तत्वमाह नहीति २=

प्र२ फलस्य ३= फलप्रयुक्तत्वमेव ६= आनर्थक्यमाह तदन्तरेणेति १=

अंगजातस्य २=

अंगानाम अपूर्वप्रयुक्तत्वे ३= जातं तच्च न यागस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तदन्तरेणापि तत्सिद्धेः किं त्वपू
र्वप्रयुक्तमेव न हि तदन्तरेणापूर्वं न भवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति तस्यादृष्टार्थत्वात् नु यागस्वरूपे ४=
न्वेवं प्राधान्यादृष्टत्वात् फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां न ४+
यागस्य करणत्वात् अंगानां करणानुग्राहकत्वात् तदर्थत्वे तु देनञ्चार्थक्यप्र यागार्थत्वे ४=
अंगेन ५= सक्तौ तेन योगेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षाद्धीत्येतत्मीयादिग्रहेनैव न तत्पूर्वं न तत्रतु फल
तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात् अतो न तत्प्रयुक्तत्वमंगानां अनारादुपकारकस्य वः सुव विषये देवता
रणादेर्निसर्गोऽविहितत्वाद्धि न च इत्युक्तं न च मे फलदेवतयोश्चेत्यत्र फलप्रयुक्तत्वेनुसो विषये च ऊ
यदि विकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावात् तत्र वरणप्रवर्तते न तरां चोहितव्यः स्यादिति नास्ति हो भवतीत्य
ह संगानाम अपूर्वप्रयुक्तत्वानुपपन्नेरपूर्वप्रयुक्तत्वे तत्रापि सन्निपत्योपकारकाणां र्थः ४=
मवदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे तत्प्रयोगात् अन्यत्र अपूर्वार्थत्वं अनारादुपकारकधर्मा वै

घातादीनामाज्येप्रवृत्तिः तेषामाग्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं
द्वितीये आराडुपकारकाणां तु स्वरूपेणोपयोगात्स्वमापूर्वार्थत्वं तत्रोत्पन्नापूर्वस्य याग
स्वरूपानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात्सन्निपत्योपकारकाणां पूर्वांगानां तेडुत्पन्नावु
पयोगः उत्तरांगानां तु तदुत्पत्तावुपयोगः परमापूर्वस्य तु सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवो
त्पद्यमानत्वात् सर्वेषामाराडुपकारकाणां तेडुत्पत्तौ प्रयोगबहिर्भूतस्य तु तदुत्पत्तावु
पयोगः यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयोत्तर
कालत्वं गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्योत्पत्तावुपयोगः तस्य चांगत्वेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं वाजपेयापू र्वस्य ४=
चतुर्थे तस्मिद्धं सर्वयागानामपूर्वार्थत्वं बहुतमनुसरामः तदेवं निरूपितः संक्षे
पतः विनियोगविधिः प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चांगवाक्यैकवा
क्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव स हि सांगं प्रधानमनुष्ठापयन्विलंबे प्रमाणाभावात् २५

अविलंबापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते नच विलंबवदविलंबेपि प्रमाणाभा
वइति वाच्यं विलंबे ह्यंगप्रधानविध्येकवाक्यावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्ये
तेन हि विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सहकृतमिति साहित्यं व्यवहरंति नचैवं
साहित्यानुपपत्त्यासांगस्य समानकालत्वमेव स्यान्नतु विलंबः अव्यवधानेन पूर्वो
त्तरकालक्रियमाणपदार्थयोरविलंबेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यं अनेक
पदार्थानामेकस्मिन्काले अनुष्ठानानुपपत्तेः नच तावत्कर्तृसंपादनेनानुष्ठानं किं न स्या
दिति वाच्यं तस्यैतस्य यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिना कर्तॄणां नियतत्वात् तस्मादं
गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यावगततत्साहित्यं विदधदंगवि
धयाराककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलंबं विधत्त इति सिद्धं प्रयोगप्राशुभावबोधकोवि

नतु सहकृत
मिति शेषः ५=

विततिर्नभूतु
पौर्वापर्य
द्वयोरितिन
पौनरुक्त्य
म्र४=

धिः प्रयोगविधिरिति सचाविलंबोनियतेक्रमे आश्रियमाणोभवति अन्यथाहिकि
मेतदनंतरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनंतरंचेति प्रयोगविधेयापत्तेः अतःप्रयोगविधिरेवस्व
विधेयप्रयोगाशुभावसिद्ध्यर्थंनियतंक्रममपि पदार्थविशेषणतयाविधत्ते त
च्चक्रमोनामविलंबितविशेषः पौर्वापर्यरूपोवा तच्च [illegible] वषट्प्रमाणानिश्रुत्य
र्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्याख्यानि तत्रक्रमपरंवचनंश्रुतिः तच्चद्विविधंकेवलक्र
मपरंतद्विशिष्टपदार्थपरंचेति तत्रवेदंकृत्वावेदिंकरोतीति केवलक्रमपरंवेदि
करणादेर्वचनांतरेणविहितत्वात् वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइतितुक्रमविशिष्ट
पदार्थपरं एकप्रसरताभंगभयेननन्वावादेनक्रम ॥ ।।।।।

एकवाक्यता १=

पाठक्रमः ६

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिः तरश्च माणोपेक्षया बलवती तेषां वचनैकल्पनद्वारा क्रमप्रमाण
त्वात् अत एवाश्विनस्य पाठक्रमेण तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनाद्दशम
स्थाने ग्रहणमित्युक्तं यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थः क्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः॥
अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान् यथा
पाठं ह्यनुष्ठाने दृष्टप्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टप्रयो
जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयन्ति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठाना
ते स च पाठो द्विविधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तन्मन्त्रानुवाक्यक्रमाद्यः

पा

२७ क्रमः आश्रीयते स मंत्रपाठक्रमः स चायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलवान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया
मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्त्तव्यमित्येवमवबोध्य कृतार्थमिति न
पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोग समवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामस्तेना
नुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात्क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठ इतरस्मादिति ब
लवान् अत एवाग्नीषोमीयपशोर्ब्राह्मणपाठादाग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्र
दाः३ मं बाधित्वा मंत्रपाठादाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येवं क्रमस्स्रुक्वपाजानांनमिधीयजति
तं नूनं पातं पजमीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्या
न्यर्थविधापकृतार्थानि तथापि प्रयोजनां स्मारकांतरस्याभावान्नान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियंते तथा च ये

पतं वापस्यनेद्यंति पावंकुर्वंतिमानवाः फलं दुरम्पस्य चेद्धंति प्राप्यं ने ऽघ्नः राकु वमि... लस्य
नितवद्द्रुः ...

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरथमाणोयेदत्त यावलेवतीतेषां वचैकत्वेन द्वारा क्रमस्य प्रमाण
त्वात् अत एवाश्विनस्य पाठक्रमेतृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तो अश्विनो दशमो गृह्यते इति वचनाद्दशम
स्थाने ग्रहणमिष्टमुक्तं यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स अर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः॥
अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान् यथा
पाठस्यानुष्ठाने दृष्टप्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टप्रयो
जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
वाक्यानि पठितानि तेनैवाक्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयंति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठान
ते स च पाठो द्विविधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तद्याज्यानुवाक्ये क्रमाद्यः

ब्राह्मणवाक्यानां कर्मस्मारक प्रयोगेऽनुष्ठेयत्वं तत्कर्म ३=
त्वस्वीकारापत्तेः ५= तत्सिद्धमित्याशये पाठः १=
मंत्राणाम् ४= न तु मंत्रपाठक्रमात् २= क्रमादि २=

न क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीत्युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति तेनेप्रया
जोनां ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रमइति न तु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन हेतूनामर्थानां ब्रा
ह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां पाठ्यानां मंत्राणां माग्नेयादिष्विवात्रा
पिसत्वात् न चैतेषां देवतास्मारकत्वात् कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियते इति वाच्यं आग्नेयादि
ष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथा सति ब्राह्मणपाठान्मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्या
त् तद्बलीयस्त्वे हि मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वमेवानुपादि च कर्मस्मारकत्वं ब्रा ब्राह्मणस्य ३=
स्वीक्रियते ह्मणवाक्यस्यं तं हि प्रधानं (कर्म) स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यांतरंगत्वाद् गमस्ते देवतास्मारकत्वेन मंत्राणां वहिरंग
त्वान्मंत्रपाठाद् ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात् तथा च मंत्रतस्तु विरोधे स्यादिति पांचमिकाधिकरण वि
मंत्रब्राह्मणयोर्विरोधे मंत्रतः क्रमः स्यादिति सूत्रार्थः १=

पाञ्चमाधिकरणे १= प्रयाजीयमंत्रपाठस्य ४= सिद्धान्तीशंकते अत्र पीति १=

स्य प्रयोगानुष्ठेयकर्मविरुद्धक्रमबोधकत्वात् ४=

२

रोधः नन्वत्र हि ब्राह्मणपाठ[illegible]मंत्रपाठयो बलीयस्त्वादादौ आग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तं अथा

ग्नेयादिषु याज्यामंत्राणां एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वं अन्यमानं द्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्व

स्येति चेन्न तुल्यं प्रयाजेष्वपि याज्यामंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वोत्तरक्रमो मंत्रपाठाद्देवस्या

त् ननु ब्राह्मणपाठक्रमात् न च मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात्प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यं अ

न्यादृशत्वे तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वात् अभ्यासाधिकरणे च वार्तिककृता क्रम

स्य विनियुक्तैर्वलिंगमंत्रवर्णात्यादिना प्रयाजेषु याज्यानां मंत्राणां क्रमविनियोगं उक्त्वा तत्र च मेपि तत्र स्थले

समिधोग्ने आज्यस्य व्यंतु इत्यादिभिः क्रमप्रकरणैः प्राप्तैर्मंत्रैर्देवतागुणत्वेन समर्प्यते इत्युक्तं मंत्राणाम

न्यादृक्क्रमत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रमः स्वीक्रियते सत्यमेतत् तथाव

नन्तु प्रयाजेष्वित्यारभ्य॥ कर्म्मं तु मुख्यत्वेनेति ज्ञेयम् २=

ब्राह्मणपाठक्रम इतीत्यनेन पूर्वपक्षः २=

तत्रापि हि याज्यामंत्रा देवताप्रकाशकाः प्रयाजेषु देवतायाः मंत्रवर्णिकत्वात् तयाच प्रयाजेषु ३४

अभ्यासात् कर्म्मभेदः स्यादित्यस्मिन्नधिकरणे ५=

इति

यदि प्रयाजादिषु मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न स्यात् तदा तत्र ब्राह्मणेनैव पाठक्रमः
स्यादिति चिंतया ४=१ प्रयोगसमवेतार्थस्मारकता ३= अर्थविधानम् २= सहपशुना

कार

यत्रार्थस्मारकामंत्रानसंसेवयथात् सोविहितेषु क्रमस्तु तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् तत्र तेषामेव प्रयोग लभेत इत्य स्मात् ४=

समवेतार्थस्मारकत्वा[illegible]वो मा वा तत् प्रत्याहुरर्थवादचरणेवार्त्तिककाराः प्रयाजादिवाक्यान्यर्थसमर्प्यचरि
तार्थानि स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यंत इति तस्मात्स मंत्रैक्रमेण पाठक्रमो मंत्रपाठात्
अमंत्रके पाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेतिदिक् प्रवृत्तौ नानादेशानां पदार्थानां विहितौ वचनादे
कस्मिन्देशे अनुष्ठानेकृते अपरस्मिन्देशे अनुष्ठीयते तस्य प्रथममनुष्ठानं इतरयोस्तु पश्चादयंपक्रमः तस्या
नेक्रमः स्थानं नाम उपस्थितिः यस्य हि देशे अनुष्ठीयते तत्सर्वं तत्र पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति
युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानं साद्यस्क्रे अग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्यानां सवनीयानुदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये
आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानं तस्मिन्देशे अश्विनग्रहणानंतरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः इतरयोस्तु पश्चा

तत्र प्रया
जोदाहर
णात् स्वाधा
विनियोग
तत्र ब्राह्म
णवाक्ये
नो प्रयोग
समवेता
र्थस्मारके
२४
प्रयाजादिषु ५= एकदिवससाध्ययागे स्क्र[illegible]

सवनीयदेशे ६=

५ पञ्चदिवससाध्ये १= प्रधानं सोमयागः ४=

प्रत्यक्षचोदनाचोदितदेवताराहित्यात् २=

सद्य ३ ५

३ ते तथा हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः अग्निषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति ते च भिन्नदेशाः अग्निषोमीय औ-
पवसथ्ये हि सवनीयः सुत्याकाले आनुबन्ध्यः सुत्यान्ते स्वान्ते साद्यस्क्रो नाम सोमयागविशेषः स चाप्यकृत्वा ज्यो-
तिष्टोमयागविकारः अत्रैते त्रयः पशुयागाः सद्यस्क्रचोदकप्राप्तास्तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं पशूनालभेतेति

पंचदिने ४= तेन च साहित्ये सवनीयदेशे तस्य प्रधानस्यासत्तेः स्वस्थानातिक्रमसाम्याच्च सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे स्वस्थानाति
अग्निषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति अग्निषोमीयदेशे तु अनुष्ठाने सवनीयस्य स्व- क्रमः
स्थानातिक्रममात्रे आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः एवमानुबन्ध्यदेशे अग्निषोमीयस्य द्वैधः स- सवनीय
वनीयस्य च तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं आश्विनग्रहणा- स्थानाति
नन्तरं हि सवनीयदेशं प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरो- क्रमश्चे
तिरोधः ३=

सवनीयस्थानातिक्र ३ सवनीयस्थानातिक्रम ...

तेषामंगानां

तीत्याश्विनग्रहणानंतरं स्य विहितत्वात् तथा च साद्यस्क्रेष्वाश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपाकृतः तस्य स्थाना
त्वप्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादित्युक्तं प्रधानक्रमेण क्रम आश्रीयते समुदाये क्रमः येन हि क्रमेण प्र
धानानि क्रियंते तेनैव च क्रमेण तेषामंगानि अनुष्ठीयंते तदा सर्वेषामंगानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यम् व्यवधा
नं भवति मुख्यक्रमेण तु अनुष्ठाने केषांचिदंगानां स्वैः प्रधानैरत्यंतमव्यवधानमन्येषामत्यंतमव्यवधानं स्या
त् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः अतः प्रधानक्रमोपि अंगक्रमे हेतुः अत एव प्रयाजशे मुख्यक्रमे
प्राज्येष्व३= षैराज्यादौ आग्नेयहविषोभिघारणं पश्चादैंद्रस्य दध्नः आग्नेययागैंद्रयागयोः पौर्वापर्यात् अत्र हि द्वयोरभि णांगक्रमे
घारणयोः स्वेन स्वेन प्रधानेन तुल्यमेकांतरितं व्यवधानं भवति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैंद्र क्रियमाणे हि३=
यागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐंद्रयागहविरभिघारणैंद्रयागयोः आग्नेययागेन व्यवधानात् अ
पुरोडाशस्य३=

४ तस्मादादावाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रहविषस्ततो आग्नेययागस्ततश्चैन्द्रो याग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो
भवति यदित्वादावैन्द्रहविषोभिघारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्यक्रमवशादादावाग्नेय
स्यानुष्ठानादाग्नेययागतदंगहविरभिघारणयोरत्यंतमव्यवधानमैन्द्रयागतदंगहविरभिघारणयो
स्त्वत्यंतव्यवधानं स्यात् नन्वयुक्तं अतो मुख्यः प्रयाजशेषेणाभिघारणस्य मुख्यक्रमात्क्रम इति सचायं
मुख्यक्र माधीनांग क्रमः५८ मुख्यः क्रमः पाठक्रमात् दुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रमाणं (देवपाठ) तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिः सापेक्षतया विलं
वित प्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रमात्सापेक्षतया न तथेति बलवान् अत एवाग्नेयो
पांशुयाजाग्निषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशुयाजस्य निर्वापे मुख्यक्रमात्पूर्वमनुष्ठीयते
तस्य दुर्बलत्वात् पाठक्रमानुपश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति सचायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान् ४

शाखाच्छेदनवत्सापाकरणदोहनात्तत्त्वनादयः २= न सर्वे २=
स्तत आग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यानुष्ठा (आग्नेयधर्मी रेणा ३) मुख्यक्रमे १ शाखाच्छेदनादिधर्मेभ्यो क्रियमाणा २=
नम ४ ३

प्रवृत्तिक्रमे ह्याश्रीयमाणे बहूनामंगानां प्रधानविप्रकर्षो भवति अस्मिंस्त्वाश्रीयमाणे सन्निकर्षः तद्यथा दर्शपू
र्णमासयोरादावाग्नेयानुष्ठाने ततः सान्नाय्यस्य तद्धर्माः केचित्सर्वे मनुष्ठीयंते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्ध
र्माः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन् ततः आग्नेयधर्मास्तदा तद्धर्माणां स्वप्रधानेन सह व्यवधानमाग्नेयधर्मैस्तदनुष्ठाना
स्या४ भ्यां विप्रकर्षः तं यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषांचित्सर्वेषामनुष्ठानेपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मा
नुष्ठानानंतरमनुष्ठीयंते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणां स्वस्वप्रधानेन सह तुल्यं व्यवधानं भवति
र्मा आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्य
वधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानमिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृ
त्तिक्रमाद्बलवान् सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामंगानामारम्भानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां

ध्याम्ह ३

प्रजापतिदेवताकाः सप्तदश पशवः १=

५ प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यं क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यांगेषु प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजा
पत्यैश्चरंतीति वाक्येन तद्रीयानिर्देशात्सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः अतस्तेषां तदंगानां चोपा
करणे नियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यं तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकस्मिन्काले अनु
हविर्द्धान रूपात् ४= ष्ठानादुपपद्यते साहित्यं तदंगानां चैकस्मिन्काले अनुष्ठानमशक्यं नह्यनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन्का
ले कर्तुं शक्यं अतस्तेषां साहित्यमल्पव्यवधानेनानुष्ठानात्संपाद्यं एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपाकरणमि
ति अतः प्राजापत्येष्वेकं पदार्थं सर्वेष्वनुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चि
त्पशोरारभ्य कर्तव्यं द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितस्तेनैवानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतस्य
मिथोंगसाहित्यस्योपपत्तये प्रयोगविधिनां हि दैवेन तदंगानामुपाकरणनियोजनादीनां मिथः साहित्यमानं

वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्येषु चरन्तीति ५= बु नी प स १=

तर्प्यपर्य्यपर्य्ये विहितं तत्र साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकत्वे न दैवतविकृतित्वात् स
वनीयाच्चैकादशिकेषु प्राप्तं सत्यां कालत्वसामान्यात् तेभ्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तं गणत्वसामान्यात् प्राजाप
त्येषु च प्रतिपशु पायुमेदाश्चोदकोऽभिधीयते । अतश्चोदकात् तत्र त्स्य अंगभूतानामुपाकरणनियोजनादी
यीपरप यीयं ४× नां साहित्यमानं त [redacted] प्राप्तं । अत एकस्य पशोरुपाकरणानंतरमेव नियोजनं चोदकवलात् कर्त्तव्यत्वे
न प्राप्तं तत्तु न क्रियते प्रत्यक्षवचनेनावगतस्यैव पश्वंगसाहित्यानुपपत्तेः । अत एकस्मिन् पशौ उपाकरणे
कृते तदनंतरमेव कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते प्रत्यक्षवचनवलात् नु पश्चात्तरेषु पशौ उपाकरण बु ३ स ३
मेव क्रियते कृतेषु तेषूपाकरणेषु प्रथमपशोर्नियोजनस्य तद्दीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात्प्रथ
मपशावेवाविनियोजनं कार्यं अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेनैव क्रमेण विनियोजनं कार्यं, एवं च तत्र समूपा

प

[redacted] ३

करणानांस्वस्वानयोजनैस्तुल्यंषोडशानांमपिवधानंभवति अन्यथाकेषांचिदत्यंतमवधानंकेषांचाव
वधानंस्यात् तच्चनयुक्तं तस्माद्येनक्रमेणप्रथमपदार्थोनुष्ठितस्तेनैवद्वितीयोनुष्ठेयः तास्तिंवप्रथमा
नुष्ठितपदार्थक्रमाद्योद्वितीयपदार्थक्रमः सवृत्तिक्रमइतितदेवंनिरूपितःषड्विधक्रमन्निरूपणेनप्रयोग
विधिमाकारःफलस्वाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिःफलस्वाम्यंचकर्मजन्यभोक्तृत्वंसचयजेतस्वर्ग विधिः४=
याज्ञाति २ कामइत्येवंरूपः अनेनहिस्वर्गमुद्दिश्ययागंविदधतास्वर्गकामस्ययागजन्यफलभोक्तृत्वंप्रतिपाद्यते
ये ३१ यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालंनिर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौनिमित्तेकर्म
विदंद्विनिमित्तवंकर्मजन्यपापदातृरूपफलस्वाम्यंप्रतिपाद्यते तच्चफलस्वाम्यंतस्यैवयोधिकारिविशेषण
वाकैः २= विशिष्टः अधिकारिविशेषणंचतदेवयत्पुरुषविशेषणत्वेनश्रुतंमैत्रएवराजाराजसूयेनस्वाराज्यका

पुंसः२=ता. २ पर कशाय ३= कुर्वंडा०० ३ ६

परोडाशयाग २=

ज्ञानस्य प्रयोगसमवेतार्थज्ञानस्य आद्ये अध्ययनविध्युत्तरं ४= ग्रंथादेः प्राप्त्यावलोकनादिसामर्थ्याभावात् ३=
योऽर्थापत्तिर्ययात् तस्याः शक्तेः क्रतुविधिवत्ति [illegible] ? विधौ र= काम १
त्वाभावेनेति वाक्यार्थः क्रतुविधिपदोत्तरं षष्ठ्याः त्रितयमर्थः ४=

मोपजेते सनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यमात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किं
तु राज्ञः सत तत्कामस्य किंचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारविशेषणं भवति यथाध्ययन
विधिसिद्धविद्योऽग्निसाध्येषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्त्वसामर्थ्ये च एतयोः पुरुषविशेषणत्वेनाश्र
वणेपि अधिकारिविशेषणत्वमस्त्येवं तत्र क्रतुविधीनां ज्ञानोत्पशक्त्यभावे नाध्ययनविधिसि
द्धज्ञानवंतं प्रत्येव प्रवृत्तेः अग्निसाध्यकर्मणां चाग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनां आधानसिद्धाग्निमंतं
प्रत्येव प्रवृत्तेः अत एव शूद्रस्य न यागादावधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधा
विधि २ नसिद्धाग्न्यभावाच्च अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
त्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधि

दधीतेत्यनन्तरं ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति वाक्यशेषः १=

कारत्वात् । यद्यपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं विहितं
योगात् रूढेर्बलीयस्त्वात् तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् न च तद्भा
वेऽग्न्याधानेपि कथमधिकारः तदनुष्ठानस्याध्ययनसाध्यत्वादिति वाच्यं तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञा र पु० का० ३=
नाभावेऽपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिनाधानमात्रौपयिकज्ञानापेक्षणात् । अन्यथा
एतस्यैव विधेरनुपपत्तेः अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याऽभावा
त् एवं च तदाधानं नाग्निसंस्कारकं संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रोपयोगाभावात् किंतु तदाधानं लौ
किकाग्निगुणकं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलं स्वतंत्रमेव प्रधानकर्म विधीयते । अग्नीनिति च द्वितीया
संस्कृतानिति वक्ष्यतीयार्थेति ॥ प्रकृतमनुसरामः । तर्हि सिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधानसिद्धाग्न २

कृशाति।

वेति वाच्यं (पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकान्वाधानादिलोपात्) ५

चेन्नत्रत्यं २

मीमांसकोनोमरकर्मस्वधिकारइतिनन्वेवं स्त्रियः अधिकारोनस्यात् तस्याअध्ययनप्रतिषेधेनतुविधिसिद्ध

वा ज्ञानाभावात् नचनास्त्येवं यजेतस्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशे

षणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्यसाधितत्वादिति [illegible] अधिकारः साधितो न तु का

स्वातंत्र्येण नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्या

पत्तेश्च यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकान्वाधानादिलोपप्रसंगात् अतो दंपत्योः सहाधिकारः सहा

त्र धिकारत्वेयजमानविषयेवपत्न्यापि कार्यसिद्धेर्नज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः पाणिग्रहणा

त्तु सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेष्विति वचनेन स्त्रिय अधिकारनिर्णयाच्च निषादस्थपतेरिवाध्यय

नविधिसिद्धज्ञानविरहिणोपि एतयानिषादस्थपतिं याजयेदिति वचनाद्यन्निषादेष्टौ निषादस्य

पतिशब्दे हि निषादं चतं स्थपतिं चेति कर्मधारयः ननु निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः षष्ठ्यर्थेलक्ष
णापत्तेः एतावांस्तु विशेषः निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेस्तत्कर्मापेक्षिकज्ञानो
त्पादकत्वं पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेपि यजमानेन सहाधिकारात्तस्य तादृशज्ञानवत्त्वात्तेनैव च तस्याः
कार्यसिद्धेर्नोत्तरक्रतुविधीनां ज्ञानापेक्षकत्वं पितु पत्नीकर्तृकाः पदार्थाः आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विना
शक्यानुष्ठाना इति तद्विधीनां तदपेक्षकत्वं स्वीक्रियत इति तत्सिद्धमध्ययनविधिं ज्ञानस्याधानसिद्धा
ग्निमत्त्वा पत्न्याश्चोत्तरकर्मस्वधिकारविशेषणत्वमिति एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वमसामर्थ्ये
प्रतिनिध्यप्रवृत्तेः "आख्याता ... नामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्" तच्च सामर्थ्यं काम्यकर्मण्यं
गप्रधानविषयं नित्येङ्गासमर्थ्यः प्रधानमात्रसमर्थस्य काम्येधिकारात् प्रधानविधेरंगविध्येकवाक्यता

पन्नस्य सांगकर्मसमर्थस्यैव प्रवृत्तेः यथाविनियोगमधिकारात् यदि हि समर्थस्यैव प्रवृत्तौ कृपाचि न
स्नस्याविरोधः स्यात् तदासमर्थस्याप्यधिकारः स्यात् न च विरोधोस्ति स्वर्गकामस्य तेः समर्थप्रवृत्ति प्रवृ
त्तौ विरोधाभावात् वस्तुतः समर्थप्रतिप्रवृत्तौ प्रधानविधेरंग वाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्यांगस्याहि
त्यस्य बाधापत्तेः नित्यवत् तस्य तानामंगानांयथाशक्तित्वप्रसंगाच्च अतः सांगप्रयोगे समर्थस्यैव काम्य कर्म
ण्यधिकारः नित्यकर्मणोत्वंगेषु यथाशक्ति न्यायः तानि हि यावज्जीवस्य त्यायावज्जीवं कर्तव्यत्वेन
चोदितानि न च यावज्जीवंके नापि सांगःप्रयोगः कर्तुं शक्यते अतो नित्यकर्मस्तु प्रधानमात्रसमर्थो
धिकारी अंगानि तु यावंति कर्तुं शक्यते तावंति कार्याणीत्यास्तां बहूक्त्या सूरिभिः पराक्रांतत्वात्
तत्रिंस फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारिविधिरिति तदेवं निरूपितं चतुर्विधमेदनिरूपणेन विधेः प्र

प्रयोगसमवेतार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेण ब्राह्मणपाठेन २ = आनमनर्थकम् २
२ मू० २

९ योजनवदर्थपर्यवसाने मंत्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वार्थवत्वं ननु तदुच्चारणमदृष्टार्थं इष्टे सं
भवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् न च दृष्टस्य प्रकारांतरेणापि संभवान् मंत्राणामानर्थक्यं मंत्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति
नियमविध्याश्रयणात् साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः स नि
यमविधिः यथाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते
इति अस्यार्थः यस्य पदार्थत्वं प्रमाणांतरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः स अपूर्वविधिः यथा यजेत स्व
र्गकाम इत्यादि यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणांतरेण ज्ञायते किं तु अनेनैव विधिनेति भवत्यपूर्ववि
धिः यत्र अप्राप्तस्य हि यो विधिः स नियमविधिः यथा व्रीहीनेव हन्तीत्यादि अनेन हि विधिना वघा
तस्य न वेद्यर्थत्वं बोध्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किं तु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणं वैतुष्यस्य हि ना
वैतुष्यस्येति शेषः १ =

९१

नोपायसाध्यत्वाद्ध स्यादशायामवघातं परित्यज्योपायंतरं गृहीनुमारभेत् तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वे

न तु वैतुष्यम ३ नतद्विधानालके मप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते अतश्च नियमविधाव प्राप्तांशपूरणात्मको

नियम एव वाक्यार्थः पक्षे अप्राप्तस्य दशायामवघात विधानमिति यावत् अत एव विधाविवास्यनाप्रा

प्तपायाविधानमिति उभयस्य युगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः यथा पंच पंचनखा

भक्ष्या इति इदं हि वाक्यं न भक्षणविधिपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् नापि नियमपरं पंचनखापंचनखभ

रागात् ६= क्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षप्राप्त्यभावात् अत इदमपंचनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या

विधिः सा च परिसंख्या त्रिविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति तत्राद्या यथा वर्तीत्यत्र श्रौती परिसंख्या एव पं २

कारेणापवर्गेण विवक्षितेण सेकव्याप्तेरभिधानात् पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र तु लाक्षणिकी इतरव्यावृत्ति

पवमानस्तोत्रे १-तत्राद्रे [illegible] वानयं २४ ~~आरस्तुधा नती~~ १

स्तोत्रसाधनी महानार्च प्रत्यिपंतीत्यर्थः १=

[illegible] ता ३ =

स्त्रा०१=　　　　　　　　　　रागतः २=　　　एा२ १

वाचकस्यपदस्याभावात् अतएवैषांत्रिदोषग्रस्तादोषत्रयंचश्रुतहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतिश्रुतस्य
पंचनत्वमहत्त्वस्यहानात् अश्रुतापंचनत्वमहत्त्वेतिवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्यपंचनत्वमहत्त्वस्यबाधनादि
ति अहिंश्चदोषत्रयेदोषत्रयंशब्दानिष्टंप्राप्तबाधस्तुदोषोर्थनिष्ठइतिदिक् नत्सिद्धंमंत्रैरेवस्मर्तव्यमि
तिनियमविध्याश्रयणान्मंत्राम्नानमनर्थकं अतश्चप्रयुक्तमंत्राणांप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वपा सं ५
र्थवत्त्वं तत्रयेमंत्राअपत्रपठिताः तेषांतत्रपदार्थप्रकाशनेप्रयोजनंभवति तदातत्रैवविनियोगः येषां अर्थप्रका
यथास्तोत्रश तेनभवतितेषांप्रत्रसंभवतिनोत्कर्षः यथापूषानुमंत्रणमंत्राणामित्युक्तं येषांक्वापिनसंभवति तदु शनरूपप्र
स्त्रादीनाम् २ श्चैरेणस्यत्वगत्याहष्टार्थत्वंसर्वथानुतेषांनानर्थक्यमिति 'श्रीरामचंद्रोजयतितरां' नामधेयानांवि योजनम् ३=
धेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं यथाहि उद्भिदायजेतपशुकामइत्यत्रहि उद्भिच्छब्दोयागनामधेयं १०

इतरयागव्यावृत्तिः विशेषपर्यवसायित्वम् १=

वाच्यात् ४= नामधेयं यागस्य १=

तेनैव विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते अनेन हि वाक्येनाज्ञातत्वात्फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्य
चानिधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते तत्र कोसौ विशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति
ज्ञायते उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयात् तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादि
शब्दवत् तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्योऽर्थोऽस्ति नीलगुणः लक्षणया तु नीलश
ब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यमुद्भिच्छब्दस्य तु यजपदगतयागविशेषान्नान्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति विशे
षवाचित्वात्तस्य अतश्चार्थान्तरवाचित्वाभावेन नामधेयस्य नीलशब्दवत्सामानाधिकरण्यं किं तर्हि वै
श्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षाशब्दवत् वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात्तद्धितस्य च सास्य देवतेति सर्वना
मार्थश्रवणात्सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वं तत्र कोसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्य

म्यपा

एवकारोऽप्यर्थे ३= तद्धितस्य २=   आमिक्षापदस्य १= सर्वनाम्ना प्रकृत्या उपप
त्रस्य तत्पनया २= दस्यार्थः प्रतीयते इति सामाना

११ येनायां आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते यथाहुः आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवै धिकरण्येन
ष तद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव तु विषयार्पणमिति तथा सर्वनामोपपदस्यार्थः सर्वनाम्ना प्रती न्वयः २=
आमिक्षाप द ३= यते तदर्थस्तद्धिते नैवं त्वर्पणमेकवी नेति तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दो यागविशेषसमर्पकत्वेना
मिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यं एवं सामान्यस्याविधेयत्वात् यज्यवगतयागविशेष इतरयाग व्यावृत्तिः वि शेषार्थेप र्यवसायि तया ५=
समर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यं तन्नियमेन नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं
नामधेय ४= यथाहुः तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयाद्वाक्यभेदभ
यात्तत्प्रख्यशास्त्रात्तद्व्यपदेशाच्चेति तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्ष
णाभयात् तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते फलपदानर्थक्या
फलमुद्दिश्य यागविधानात् १= ११

गुणेन फलभावनायां स १ पशुकर्मा [illegible] विधानेन स्वर्गस्या ३ प्रकृत्या विधानाबन्तेः स्वानर्थक्यमाहन्नेहीत्यादिना ३=
म्चन्धस्य कार्यकारणभाव उद्देश्यविधेयभावरूपस्य विधानम् २=
विधिवाक्यघटकपदार्थान्यपदार्थ २= विप्रकृष्टार्थविधानमेव दर्शयति धात्वर्थस्येत्यादिना २=

पत्तेः नचानेन वाक्येन फलेष्वतिपाग विधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः नापि गुणफलसं
स्वव्यवहितत्व २=
बंधविधानं संभवति परपदार्थविधाने नविप्रकृष्टविधानापत्तेः धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात् तदुद्देशे
नवा अन्यस्य कस्यचिदविधानात् धातोरसंतपराच्चापत्तेश्च पश्वानर्थक्यापत्तेः नहि तद्धानेन करणत्वं
स्यपते गुणस्य करणत्वेनान्वयात् नापि फलपशोर्भावत्वेनान्वयात् अथ गुणफलसंबंधविधाने पा
गस्याश्रयत्वेन संबंध इति चेन्न यजेत्यत्राश्रयत्ववाचकपदाभावात् अथ सिद्धान्ते करणत्वमि
वाश्रयत्वमपि लक्ष्यमिति चेन्न आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुत्वेन तस्य लक्षणाप्राप्त्या एवयुक्तत्वात् प्र
योपविधीयमानो गुणो यत्र कारकतामापद्यते स आश्रयः तत्वं आश्रयत्वं करणत्वं निष्ठाशक्तिरिति ला
घवं किंच गुणफलसंबंधविधाने करणीभूतो गुणस्तन्निष्ठं वा करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तत्राद्ये पदोक्त र

तस्या च यागाश्रिते नो द्विदा पशु प्रभावयेदिति बोधः ५=

नार २=
यजिपदेन ३=
यथा यागनिष्ठकारणत्वलक्षणा वोध्यते ४=
न्यूनार २

श्रुं ३

१२ णत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणयैव वाच्या तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्येनोपस्थितेः यद्यपि गु

उद्भिदिति प्रकृतिलक्षणापा२= णनिष्ठकरणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तथापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोप
स्थितिर्लक्षणयैव वाच्या तृतीयाभिहितस्य करणकारकस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वययो
ग्यत्वात् करणशब्देनाभिहितं हि करणकारकत्वेनान्वययोग्यं न तु तृतीयाभिहितं करणशब्दादिवत्तृतीया
यां तृतीयोत्पत्तिप्रसंगात् अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यं गुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्यं लक्ष
णया चोपस्थितकरणत्वस्य करणीभूतस्य गुणस्य वीर्यस्य फलभावनायां करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यं॥
श्रूयमाणया तृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति करणत्वाभिधानात् अत एव तत्र रले चतुर्थी कारकीभूतगो
दोहनादेः पश्वर्थत्वं समभिव्याहारादित्युक्तं अतश्च गुणसंबंधविधाने धातोरत्यंतपर्याप्त्यादिबहुदोषव
गोदोहनेन प्रणयेत्पशुकामस्य १=

इति

मत्वर्थलक्षणामाश्रुतायां नामधेयत्वेनैकस्य विधाने समानं करणत्वे नाजिंक्ष्य विधाने ६

त्वादुद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यं तथा सति हि पशिनात्वघुन्तं करण
त्वमात्रं लक्ष्यं उद्भिच्छब्देन च प्रसज्यांशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसंबंधविधानात् लाघवं भव
ति धात्वर्थस्य तत्पाराथ्यादिकं तु न भवत्येव धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् अ तत्रोद्भिच्छब्दस्य गुण
समर्पकत्वेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यं उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति क
र्मनामधेयत्वे तु उद्भिच्छब्दस्य न मत्वर्थलक्षणा मुख्यपेव दस्यापि जिसामानाधिकरण्येन तस्यान्वय
संभवादिति उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति संभवति च मुख्यार्थे लक्षणाश्रयणं अपि तु न युक्तासन्निहृष्ट उद्भिद दस्य ५
विधानं तु समानमेव 'नचैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणविधित्वेम
त्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यं सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेरत्र त्यालक्षणाश्र

पूर्वोक्तदध्यादि४= मिलितम्म्=

१३ पशात् उद्भिच्छब्दस्य नैवं वाक्योर्थः कश्चित्त्वासिद्धः उद्भिद्यतेनेनेतियोगस्य तु गुण इव यागेपि फलोद्भे
दनकारित्वोपपत्तेः तस्मादुद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति चित्रया यजेत
पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वं तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयाग
विधानं संभवति दधिमधु पयो घृतं धाना उदकं तंडुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य वाक्यभेदं निरस्यति
विशिष्टविधानानुपपत्तेः अप्राप्तस्य यागस्य फलसंबंधे गुणसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदः अतएव चित्राश अत एवेति५=
ब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि अ
निवेशायोग्यत्वेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि गुणविधानं किंतु प्राणिद्रव्यके कर्मणि तत्रास्य वाक्यस्याना
रभ्याधीतत्वात् अनारभ्याधीतानां च प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात्प्राणिद्रव्यकाणां

अनुक्तत्वात् १

देहनामकस्य अग्नीषोमीयानुवा०१= चित्रपार्थैजेतेत्य
स्वभावतः५= प्रि२ या३ नेत्र२=

चपागानां देहस्य चेतरे षितिन्यायेनाग्नीषोमीयपशुप्रकृतिकत्वात् तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणो विधीयते
देहस्य च ज्योतिष्टोमांगत्वेन स्वतंत्रफलाकांक्षाया अभावात्। पशुकामपदं न फलसमर्पकं। किंत्वग्नीषो
संपादस्यांग तपा३= मीयपश्वर्जनांगत्वया प्राप्तकामनानुवादः। तथा च न वाक्यभेद इति चेन्न तथा देहानुवादेन चित्रत्व अग्नीषोमीयपशु
पशु४= स्त्रीत्वविधाने वाक्यभेदात् विशिष्टकारके विधानेपि गौरवं लक्षणा वाक्यभेद एव कारकस्यापि अर्जनकामनाय५=
प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेः पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वे आनर्थ
क्यापत्तेश्च। न च नियमतः पश्वर्जनकामना भवति कामनातः प्रागेव केनचिद्दत्ते पशौ तदभावात्। तथा ८३
च पशुकामपदस्य नितरां वक्तुं वलावांस्तः देहस्योत्पत्तिनिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधानानु
पपत्तेश्च॥ आमिक्षापा अनुवादेन वाजिनविधानवत्॥ तस्मात् अग्नीषोमीय इति विशेषविहिते
आमिक्षायागानुवादेन वाजिनविधानं यथा न भवति=

श्री२ पुंलिंगत्वात्२ कामनायाः३=

स्व ५ ग्नी षोमीय ०३ ... ७८

स्वर४ ।चित्रपाशुके तपशुकामः १=

नन्वसंनिधिपठनेपि चूतकुसुमसारंगवर्णेनावक्तुं चित्रत्वस्तो नाप्यधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपप

त्तेश्च पांचदशपावकं सामिधेन्यस्य विधानं मथमानं तन्नाग्निषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं

१४ सारस्वती मेषीत्याल मेत २= सारस्वतीमेषीतिवाक्यविहितपशुगणमेषानुवादेन तदुगुण विधानं स्यात् माचित्रयेति स्त्रीकारकानुवा

देन चित्रत्वमात्रविधानात्। नच प्रकृते नकुसुमसारंगवर्णेन नैराकांक्ष्यान्न चित्रत्वविधानं युक्तमितिवा

च्यं उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवं। नहि चित्रयेत्येकेन पदेन

स्त्रीकारकस्यो [illegible] हि श्याचित्रत्वस्य च विधानं संभवति। एकप्रसरता मंगलक्षण वाक्यभेदापत्तेः उद्दे

श्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात्। अत एव वक्ष्यंति कुर्युः प्रथमभमोइत्यत्र विशिष्टमन्त्रविधिः नत

मन्त्रानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये मेषानुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च उ

वाक्यार्ति दे नयादेवर = . एकार्थता तात्पर्यकाचम २=

तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यत्र संसर्गद्रव्यकप्रजापतियागेन [illegible] भावयेदिति विहितस्य फलाकांक्षायाः फलविशेषा
चित्रपातजंतो [illegible] कांक्षायां इत्यर्थः ॥

कोन — प [illegible]

मयविधाने वाक्यभेदात् । प्रकृतस्य च कर्मणस्य फलाकांक्षायां [illegible] अनिर्दिष्टे विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौर
वं ॥ दधि मधु [illegible] एतस्याधिकारवाक्यप्रतिपन्नैकवाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रसंगा
च्च चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकांक्षायां तस्य फलसंबंधवाक्यकरणान्न वाक्य
भेदः प्रकृतोपाय [illegible] नैकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः । तस्मिंश्च वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दस्य
कर्मनामधेयमिति ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रस्य कर्मनामधेयत्वे । तत्प्रख्यशास्त्रात् तस्य गुणविधित्वे निरस्य
विधित्सितस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् ॥ तथाहि वि तत्पाही
धिनामावृत्तं च विधेयं [illegible] शास्त्रान्तरेण प्राप्तमप्राप्तं शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च ति २
गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्त [illegible] मिति चेदुच्यते । यदि तावद् अग्निहोत्रमस्मि

अतो नामधेयप[दं?]मिति फलितं॥२ गुणाः१= अङ्गे१=

१५ ग्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निविधेर[प्र]...तेन तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्त
त्वाद्विधानर्थक्यं। अथाग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थी समासमाश्रित्याग्निरूपा देवतानेन समर्प्यतइति
देवतायाः चेन्न शास्त्रांतरेण प्राप्तत्वात्। किं तच्छास्त्रांतरमिति चेदुच्यते। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती
ति। शास्त्रांतरेण होमानुवादेनाग्निप्रजापत्योर्विधानान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकं॥ न चोभय
विधाने वाक्यभेदः परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्यभेदः स्यात्। अग्नये जुहोतीति प्रजापतये जुहोती
ति प्रत्येकं विधिव्यापारात्। चशब्दश्रवणात्तु परस्परसापेक्षस्यैव पदस्याख्यातान्वयान्न वाक्यभेदः॥
अत एव आत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति वाक्यविहि[त]दक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चा
जाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्येन गवादीनां वि

पदग्नेश्चेति ३= परस्परानपेक्षविधाने १=

धानेदशमोक्तं संगच्छते ॥ परस्परसापेक्षाणामंगवादीनां विधाने न वाक्यभेदाभावात् ॥ अन्यथा ददातिनानु
वादेनानेकेषामंगवादीनां विधानं नैव संगच्छते ॥ अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः संतोः समुच्चयो न तु समु
च्चितयोर्देवतात्वं पृथक्कारकविभक्तिअवशात् ॥ चकारार्थस्य विभक्त्यर्थेनान्वयात् ॥ तस्याः प्रधानत्वात्
अत अग्नीषोमादिवदग्निप्रजापत्योर्देवतात्वमिति ॥ अन्ये त्वाचार्या आहुः ॥ अग्नये च प्रजाप्त
ये च सायं जुहोति इति वाक्येनाग्नेः प्रापकं होमानुवादेन प्रजापतिमात्रविधानात् ॥ न च विनिगम
नाविरहाद् उभयविधानं युक्तमिति वाच्यं ॥ विधिनाहि तदेव विधीयते यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तं ॥ तत्र य
थानेन वाक्येन सायं कालीन विधीयते सायं जुहोतीति वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् । तथाग्निरपि नविधी

वाहूय स्वा १ चतुर्थ्याः सूत्रेण प्रतिपादनम् ४ =
पंक्तिं ५ केचिदाहुः नन्वितिर =
प[illegible] मंत्रवर्णाद् देवतात्वमवगम्यते इत्यर्थः ३ =

२६ पते॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मंत्रवर्णाद् देवतोपपन्नत्वात्। मंत्रवर्णस्यापि देवतात्वसंपर्कत्व
मस्त्येव॥ अत एवोपांशुयाजे विष्ण्वादीनां मांत्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तं। नन्वेवं प्रजापतिदेवताया अग्नेर्मात्रवर्णिकत्वे र =
अवैधः स्यात्। चतुर्थ्या हि प्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते॥ अग्नेस्तु मांत्रवर्णिकं। तत्र सा सदेवतेति चतु० ४ =
देवतात्वेन स्थितस्मरणवत्यपि देवतात्वे चतुर्थीस्मरणं नास्ति संप्रदाने चतुर्थीति संप्रदाने तस्याः
स्मरणात्॥ तथापि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं तावद् देवतात्वं तच्च संप्रदानस्वरूपान्तर्गतं यजमानद्रव्यो
द्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य संप्रदानत्वात्॥ अतश्चतुर्थीतः संप्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीति
रस्त्येव मंत्रवर्णात्तु न देवतात्वं ज्ञायते [illegible] त्वविशिष्टो[illegible]मात्रं। अतश्च मंत्रवर्णाच्चतुर्थीतो दुर्बलः। प २६

देवता[illegible]श्रेयोऽग्निः १ =

धा॰ ३ः। तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रवर्णेन वा [illegible]नः देवता[illegible]विधिस्तत्र दुर्बलत्वं तु परंपरमिति अतश्च प्र चतुर्थी १=
त्यक्षप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधः स्यादिति चेत् [illegible]॥ स्याद्य ननु इति चेदि
धोपदिष्टप्रजापतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात्। विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मंत्रवर्णप्राप्त तिसमुच्चयः २=
केचिन्मते १ मग्निमनूद्य तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते॥ समुच्चितो म[illegible]पविधानापेक्षयान्यतः प्राप्तमग्नि मंत्रवर्णप्रा प्तम् =
समुच्चयपविधिमते २ मनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात्॥ अतश्च न बाधकत्वं निरपेक्षविधानाभावात्। य
थाच तन्मते अग्निप्रजापत्योर्होमोद्देशेन विधानात् तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्नपाक्षिकम
ग्निबाधकत्वं समुच्चयविधानात्॥ एवं मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेपिन
एके

११

बाधकत्वमिति तुल्यं ॥ यत्तु अग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्रलिंगकमंत्रवर्णव
लात्सायंहोमस्याद्विदैवत्यत्वापत्तिरिति तन्न । अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्यापि वि
धानात्स्ववलत्वचतुष्प्रमाणबोधितेन प्रजापतिना मंत्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् । यत्त्वग्नेर्मांत्रवर्णि
कत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये
च प्रातर्जुहोति इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति । तन्न । भवेद्व्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात्
। सायंहोमे अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मंत्रवर्णप्राप्त
सूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितं ॥ न चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति ॥ अतोर्थवद्वाक्यद्वयं

१७

अग्निर्ज्योतिरित्यादि स्वाहेति सायं जुहोति। मं ३३। गात ५= मन्त्रवर्णोभयं देवताविधि ५=
सूर्यो ज्योतिरित्यादि स्वाहेति प्रातर्जुहोति इति विधा मन्त्रवर्णयोः स्थितात् लिङ्गात ५= मन्त्रस्पतिप्रो ॥ १=
अग्निः सूर्यः प्रकाशनत्वरूपे ५= देवता ... इति मं २= इति शांति ५= प्रजननि सूर्य ... ब्राह्मणवाक्येन

पत्नं मे मीचव लिकत्वे मन्त्रवर्णस्याग्निर्ज्योति[...]ज्योतिरग्निः स्वाहेति। सायं जुहोतीति वाक्येन सायंहोमे वि
निपुणत्वात्॥ तत्र काश्यपस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतान्वयगते पदद्वयेऽपि चेति वा
क्ये सायंपशब्दोऽप्यर्थ इति॥ एवं यत्सूर्याय चेति वाक्ये प्रातःशब्दोऽप्यर्थ इति। किं च मन्त्रवर्णेन
ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनात् विशिष्टस्यैव देवतात्वापातश्च इति॥ तदपि न होमानु
वादेन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गादेव प्राप्तिसंभवात् द्विधा नर्थक्यात्। मिश्रलिङ्गमन्त्राव
धिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थविधानेऽपि न द्विविधगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यं विधीयमाने
यो मन्त्रयोर्व्यवस्थायैव प्राप्तिसंभवात्॥ तत्र काश्यपोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वात्॥ अनुवादत्वे किन्तु
उभयत्रैव तुल्या हानि॥ मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि अग्नेः केव[...]स्य देवतात्वा॥ न गुणविशिष्टस्य यदग्नये चेति

वाक्यद्वयेन देवताविधानपक्षे सायंप्रातर्... योः अग्निसूर्यो भयदेवताकत्वाभावेन मिश्रलिंगमन्त्रयोर्लिंगात प्राप्
अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य ... इति ... वाक्येनैव प्राप्त्या ...

उभयत्रेति अग्निश्च लिंगमंत्रविधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोः यदग्नये च प्रजापतये चेति सायं जुहोतीत्यादिविधिगतयोः सायंप्रातः शब्दयोरित्यर्थः। निरूक्त पूर्वोक्तितिम पंक्तेः =

१८ वाक्येऽग्नेः एवाहुतिरिसमत्रे च केवलस्यैवाग्नेः संकी[illegible]केवलस्यैव देवतात्वावगतेः यथा सूर्यपांसु
यागे विष्णादे मंत्रवर्णिकत्वेपि न गुणाविशिष्टस्य देवतात्वं विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव
संकीर्तनात् तद्वदिति अतश्च मांत्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरग्नतः प्राप्त
मग्निमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते॥ होमानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदप्रसं
गाच्च। न च चकार अवलम्बेन वाक्यभेद इति वाच्यं। चकारार्थो हि समुच्चयः। तं च समुच्चयं यदि चकारः
प्राधान्येन ब्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसंग्राहकत्वादारुण्यादिविशिष्टक्रयविधानवच्चकारक
द्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न भवेत्। न च चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते परोपसर्जनत्वेनैवाभि
धानात्। अतएव दशमे भाष्यकारै[illegible]समुच्चय[illegible]ण्वाद्वैलक्षण्यप्रतिपादितं समुच्चयशब्दो हि

१८

चकारः ५=
समुच्चयं ५=
वाक्यभेदः ५=

तेप्राधान्येनन्नूतेनचकारः।यदिप्राधान्ये[illegible]नदात[illegible]तेपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः संवध्येत।समु
च्चयः शोभनः समुच्चयोद्रष्टव्य इतिवत् शोभनमच्छद्रष्टव्य इति प्रयोगः स्यात्।समुच्चयशब्दवच्चेकारस्य
प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवखदिरयोः समुच्चय इतिवत् धवखदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति
अतश्चकारः समुच्चयं न प्राधान्येन न्नूते येन प्रधानस्यैकस्य विधानोत्र वाक्यभेदो भवेत्।कि[illegible]का
रकरूपोपसर्जनत्वेनैव संतं न्नूते।समुच्चिताव ग्निप्रजापती इति प्रधानरूपविधाने च वाक्य[illegible]दः
स्यादेव।यथाग्रहोद्देशेन संमार्गैकत्वविधानेपि घापि चचेकारः समुच्चयं प्राधान्येन न्नूयात्तथापितस्य
कारकरूपं प्रति प्राधान्यमनुपपन्नं।विभक्त्यभिहितस्य कारकरूपस्य क्रियोपसर्जनत्वेन समुच्चयो
पसर्जनभावात्।इदं मादि शब्दैरुपस्थितं हि कारक[illegible]नस्यि न संवध्यते।कारकसमुच्चयः कर

चकारार्थे
समुच्चयं [illegible]३=

१५ णसमुच्चय इति। विभक्त्यभिहितं तु क्रियायैव। कारकाणां तै न्वयात्। अतश्च कारेणोच्यमानः स कारको

पसर्जनत्वेनैवोच्यते। कारकद्वयं च प्रधानं एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव। यथाहुः। अने

कपदसंबंधयोग्यकमपि कारकं। तथापि तदनावृत्तेः प्रत्ययैर्न विधीयत इति। यच्च यथा दक्षिणानुवादेन

गवादीनामनेकेषां विधाने न वाक्यभेदस्तथा कारकद्वयविधानेपीति। तन्न। न हि गोश्वाश्वत्वे नास्ति

न्वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयंते उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः। चकारश्रवणेन कथंचित्तत्परि

हारेपि गवादीनामनेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव। आश्रुपिवुशाखायां गौश्च ला

देः तस्य द्वादशशतमिच्यं तस्य सहस्रुतत्वेन वाक्यै वाक्यमित्युक्तं दशमे। अतोनेन वाक्येनोभयवि

शिष्टा दक्षिणा विधीयते। विशिष्टविधा न वाक्यभेदः। अत एव पार्थसारथिमिश्रैर्दशमे तत्र तत्र

विभक्त्यभिहितसंप्रदानरूपं ३=

वाक्यभेदस्य

अतो भेदकाक्येनोभयविशिष्टा दक्षिणा विधीयते १ अनुपजीवत्वमित्तत्त्वेन चमस[illegible]

[illegible]ाक्रे[illegible]लादि ३

दक्षिणा॥१=३

सोमयविशिष्टा विधीयते॥ अनेकगवाद्य[illegible]लिवैकादक्षिणा विधीयते इति चोक्तं। नचैवं आलिग्भ्यो द-
क्षिणां ददातीत्यस्यानर्थक्यं॥ तस्यानुवादत्वात्। आर्त्विग्संबंधपरत्वोक्ताद्दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि आलि-
जां च भसाध्वर्य्वादीनां च तत्संबंधः स्यात्॥ एतद्वाक्यसत्वे च न भवति। आलिक्शब्दस्य ब्रह्मादिगतत्वे(हि)
स्यैकानध्वर्युणां आलिक्त्वाभावस्य नतीयतुक्तत्वात्। अतश्च गोऽश्वाश्वश्चैत्यस्मिन्वाक्ये विशिष्ट-
विधानान्न वाक्यभेदः। यदग्नये प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहो-
त्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात्। अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः
नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते॥ किंतु मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमो-
द्देशेन विधीयते॥ अतश्च नेदमग्नेः प्रापकं किंतु मंत्र[illegible] एव। अतश्च तेनाग्नेः प्राप्तत्वान्नाग्निहोत्र-

[illegible]तु प[illegible]
जै[illegible]
ति[illegible]त्वे
न[illegible]व
सा[illegible]व
र्याणां

मंत्र॥१=

२० पदं देवतासमर्पकं किं न हि नामधेयमेव। तत्सिद्धमेतं ये स[...]ास्वादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्व
मिति। एवं प्र[.]याजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंतित्यादि मंत्रवर्णेभ्यः प्राप्त
त्वात्। समिधो यजतीत्यादिषु समिधादि शब्दस्तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयं। यथाहुः॥ विधित्सित
गुणाप्रापि शास्त्रमन्यद्यत्न त्विह। तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यत इति दिक्। श्येनेनाभि
चरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्। तेन व्यपदेश उपमानं तद्यथा नु
पपत्स्यति यावत्॥ तथाहि। यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। तद्यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात्। तदार्थवादे
स्तस्यैव स्तुतिः कार्या। न च यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यनेन नो
त्रोत्पैनार्थवादेन श्येन(पक्षी)ः स्तोतुं शक्यः। श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्॥ न च श्येनो

तस्या[...]प मान[...] नामधेयाव नार्[...]

पमानेन सएव स्तोतुं शक्यते ॥ उपमानेन पशुव मावस्याभिन्नत्वानिष्टत्वात् । पदानुशेषेन संज्ञको यागो विधीय

यागस्य

ते तदार्थवादेन श्येनेनोपमानेन तस्य स्तुतिः । कथं स्तुशक्यत इति श्येनेन शब्दस्य तद्व्यपदेशात् यागनामधेयत्वं

तत्सिद्धं निमित्त चतुष्टयान्नामधेयत्वं ॥ उत्पत्तिशिष्टगुणवत्तीयस्त्वमपि पंचमं नामधेयत्वे निमित्त

मिति केचिदाहुः ॥ वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्द॰स्य कर्मनामधेयत्वमुत्पत्तिशिष्टगुणवत्तीय

स्त्वात् । उक्तं मत्वर्थलक्षणादि प्रकार चतुष्टयासंभवात् तथाहि । न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नाम

त्वं वक्तुं युक्तं । वैश्वदेवेनेति तद्धिते नैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे हि तद्धि

तद्धितेन म
त्वर्थस्योक्त
त्वेर=

तस्मरणं । नत्रास्य शब्दस्य तद्धितांतर्गतस्य पद्यपिस्त्रष्टह विषो रिति स्मृतेः । स्त्रष्टे हविषि वा मुख्य

त्वमवगतं तथापि सर्वे नाम्नामुपस्थितवाचित्वात् । स्त्रष्टहविषो श्चात्रानुपस्थितत्वाद्यजेतेत्यु

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं। सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं। पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं। वैश्व
देवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यामेककपालं। इति विहितानां ... ग्नेयादयः ... यागाः ३ =
वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्ये ३ =
वि३ तथा च वैश्वदेव्या
मिक्षेत्यस्यैव विधेर्दे

२१

पास्थितं यागमेवास्य शब्दोऽभिधत्ते इति न्यायेन मत्वर्थलक्षणा ... विश्वदेवरूपैकदेवताविधानात्वेन वा वप्राप्तक

वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्मा दन्यत् ५ =

र्मभेदः। नापि तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वं। यत्र हि विधित्सितो गुणो न्यतः प्राप्तस्तत्रैव तत्प्रख्यशास्त्रा

त्वात् वैश्वदेवेनेत्य नामधेयत्वे

न्नामत्वं यथाग्निहोत्रशब्दे। अत्र चाग्नेयादयो ह्यष्टौ यागाः प्रकृताः तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्रा

वाक्येन ४ =

प्ता वैश्वदेव्यामिक्षेति तथापि समस्तस्तु तेष्वनेषामप्राप्तत्वाद्वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेनैतत्रैतद्विधानेन न त

समस्त येन

त्प्रख्यशास्त्रमस्तीत्यनेन तद्वशान्नामत्वं स्यात्। न चामिक्षायागस्यैवैतन्नामेति वाच्यं। वैश्वदेवेन

यथा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र ५ =

यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। न च वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागो विधीयत

इति वाच्यं। न च तदनुवादे नास्ति किंचित्फलं। पूर्वोक्तप्रवर्णे वैश्वदेवेन यजेतेति विधीयमानस्य

पूर्वोक्तप्रवर्णदेशस्य विनाप्येतद्वाक्यं ... मिक्षायागान्तसंबंधोपपत्तेः। विश्वेदेवसंबंधात्तस्य। आ

विधेयमस्य २ =

वैश्वदेवेनेत्यनेनामिक्षायागानुवदेन २ =
...था २
आमिक्षायाग...
वैश्वदेवेन यजेतेति १ =

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यस्थत्वात् ४ वैश्वदेवेन ... नेत्य नेन ४
वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४= प्राचीनप्रवणे इत्यादि ... यजेतेनाष्टयागेषु ४= । अष्टकं ... तेर
वाक्येन ४=

नामधेयत्वे सिद्धे च ४= वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४=

ग्नेयाद्यष्टकपूर्वकं तद्यागनामधेयत्वेऽतु न वैश्वदेवेनेति वाक्यानर्थक्यं तदा तेनाष्टौ यागाः अनूद्यन्ते । अनुवादेन चैकप्रवीत्स्यात् रूढत्वात् समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति एवं च प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ यागा न तु ... प्राचीनप्रवणविधानं तत्र सिद्धं भवति । तथा च सति अनेन वाक्येनाभिहिता यागाः एवं प्राचीनप्रवणदेशसंबंधः स्यात् । अत अष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवणदेशसंबंध एवैतद्वाक्यप्रयोजनं । एवं च वैश्वदेवशब्दोष्टानां नामधे

नामधेयत्वे

यानं च तत्र तल्लिंग शास्त्रं निमित्तं संभवति । सत्स्वपि वैश्वदेवा... प्राप्तेः । अतो न वैश्वदेवशब्दस्य तत्स्वरूपशास्त्रान्नामधेयत्वमिति । नापि तद्व्यपदेशात् । तादृश व्यपदेशस्यानुपपन्नत्वात् । अतश्च वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुणवत्तीयत्वमेवाति

कर्मान्तरेऽप्यहविषासंभावात् ३= कर्मणां

२२ मितं। तथाहि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मानुवादेन देवताविधानं संभवति तेषाम
उक्तार्थयागान्यत् विधानमप्युक्तं ३= प्रानुपस्थितेः। नापि देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं संभवति गौरवापत्तेः। अष्टौ हवींषीति अन
न्यगतिकलिंगविरोधात्। अतोनेन वाक्येन प्रकृतकर्मानुवादेन देवता विधीयत इति वक्तव्यं। त
त्रामिक्षायागे विश्वदेवप्राप्तेः सन्नसुयागेषु अनेन वाक्येन विश्वेदेवाः विधीयंत इति वक्तव्यं। न
चैतत्संभवति। तेषां तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात्। आकांक्षया हि संबंधो भवति आग्नेयादि
यागानां हि देवताकांक्षा उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वेदेवविधानं युक्तं। अ
तश्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति। यथाहुः। गुणांतरावरु
द्धत्वान्नावकाशोपि गुणो परः। विकल्पोपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते इति॥ अन्ये त्वाचार्याहुः॥ २२

यदग्नये च प्रजापतये चेति विधि: ३=   वोधित:१=

य: शब्दो यत्र कर्मणि गुणा संबंधं बोधयति स चेत्संबंध: शास्त्रांतरप्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य त

कर्मेर= त्कर्मनामधेयत्वेन तस्य शास्त्रत्वात् न चेच्छास्त्रांतरं विधिर्वार्थवादो वेति अत्र नादर:। तत्राग्निहोत्रशब्दे

न संबंधबोधकं शास्त्रांतरं विधिरेव वैश्वदेवशब्दश्च विश्वेदेवसंबंधं कर्मणो बोधयति। विश्वदेव

संबंधश्चाष्टस्वपि यागेषु विश्वेदेवा: समयजंतेति वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादादवगत:।। न च वि

धिरेव तस्य शास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति।। अत एव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र

ज्योतिष्टोमशब्दस्तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादावगतं ज्योति:संबंधं निमित्तीकृत्य

सोमयागप्रवर्त्तमानस्तस्य शास्त्रांतनामधेयं भवति। एवं प्रकृतेपि द्रष्टव्यं पंचमत्रकारकत्वेन प्रमाणा

भावात्। अत एव वैश्वदेवाधिकरणे वार्त्तिककारैरेवमुपसंहृतं तत्स्वरूपं नयेव सर्वेषां नामधेयत्वमिति। पञ्चो

वैश्वदेव्यामिक्षा। तस्याष्टमे वैश्वदेवयागे एवामिक्षारूपद्रव्यविधायकत्वात् ६=

२३ स्पत्निशिष्टगुणवत्तीयत्वमुक्तं तद्गुणविध्यसंभवेपुनरप्युत्पत्तिमात्रं। तस्मिंश्च तत्प्रख्यशास्त्राद्वैश्वदेवशब्द
स्य कर्मनामधेयत्वमिति। ननु यथा सोमाधिकरणे ऐंद्रवायवं गृह्णातीत्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेते
ति प्रत्यक्षयजिश्रुतेरस्तुक्तं॥ तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पनं मास्तु॥ वैश्वदेवेन यजेते
वैश्वदेवेन यजेतेति पाकेन ४= त्यत्र प्रत्यक्षयजिश्रुतेः एवं चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तस्य च द्रव्याकांक्षायां वैश्व
देव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु। एवं च न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वं। नाप्यैंद्रवीषीतिवन्नन्यगतिकत्वलिंग
विरोधो भवेदिति चेत्॥ मैवं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति
वक्तव्यं। विश्वेदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवतांगत्वमेव स्यात् न यागांगत्वं। किंच वैश्वदेवीशब्दो देवतात दे २
द्धितत्वात्। आमिक्षांतत्वेन द्रूतरस्तुक्तं॥ तत्र विश्वेदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्देनैव कर्तव्यं पद २३
विश्वेदेवा देवताकत्वेन १= प्रकृतं यागानुवादेन १= वैश्वदेवीशब्दांतर्गतप्रत्ययांशेन १=

एकाधीतात्यर्थी कत्वमप्२= ५१

एवपदेनोक्तो भंयकरणे१=

श्रुतेः॥यथा भावनायां करणसमर्पणं धातुनैव क्रियते पदश्रवणेनैतत्पदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत्।तत्रैव

वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इतिवत् एकप्रसरताविरोधः अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामि

क्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यं कर्त्तव्यं।ततश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैषम्यं ऐंद्रवायवं गृह्णातीत्यत्र

देवताविशिष्टग्रहणविधाने न यज्यकल्पनात्।यजिकल्पनेचवैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशि

ष्टकर्मविधानमुक्तं रूपद्वयश्रवणात्।एवं चाग्नेयोष्टकपालः सौम्यश्चरुरित्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्य

स्यवाक्यस्य प्रायः पाठोरद्धितो भवति। अन्यथाहि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवतासंबंधकल्पितयागविधानं अत्रैव

द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत। किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासमर्पकत्वे

पक्षि विश्वेदेवाः समभ्यजंतेति विश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्येतस्यार्थवादस्यात्यंतमेव निरालंबनत्वं स्यात्।एत

वेषम्यं दर्श
यतिऐंद्रेति३

आग्नेयादिषु
यजिकल्प
नात्३=

देवताविशि
ष्टामिक्षाया
गमात्रसम
र्पकत्वे२=

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रयज्यकल्पने३=

अष्टहविःसंघरूपकर्मणि १= तद्ज्ञानम् १=

२४ दर्थवादाद्धि वैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृके कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते। तद्देवतासमर्पकत्वे विरुध्यते॥
किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षायागोत्पत्तिशिष्टत्वात् तथा च तया न वाजिनं बाधि
तुं शक्यते इत्युभयोरपि आमिक्षावाजिनयोरेकयागांगत्वं स्यात्। तथा च विकल्पः स चाष्टदोषदुष्ट इति
तस्मा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव यागविधानं। इतरस्य त्वनुवादत्वं। अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्त
मित्यास्तां तावत्। तत्सिद्धं वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं। तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्ष
णादि प्रकार ~~[illegible]~~ चतुष्टनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं॥
दामोदरो जयति श्रीः अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुवं
धित्वं॥ तथा हि यथा॥ विश्वपः पुरोणाममिद घतः स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य विधिगादेः श्रेयःसा २४

यागस्य

धनत्वमाक्षिप्तः पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति । एवं न कलंजं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्त्तनामभिद
धतः स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलंजभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिप्तः पुरुषं ततो निव
र्त्तयति । ननु कथं निषेधानां निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं यावता न भक्षयेन्न हंतव्य इत्येवमादौ अमवधा
नेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये । धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते ॥ ततश्च
पथायजेतेत्यादौ यागकर्त्तव्यतावाक्यार्थः । एवं निषेधेषु तत्र धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यतावाक्यार्थेन निव
र्त्तनेति चेत् । मैवं । अमवधानेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोग्य
त् । न ह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति राजपुरुषमानयेत्यत्र ... राज्ञ आनयनान्वयित्वं नेत ... अवधानेपि
नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः । आरुण्यस्यैकहायिन्या नापि कलंजादिपदार्थैरन्वयः । तेषामपि कार

माभूतर२

भिन्नपदस्य नञर्थेना (ति

२५ कोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वेन [illegible] न्वयायोगात्। एकहायन्यादिवाक्येन अतश्चास्येना
न्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते। तस्य प्राधान्यात्। अथ भावनयेवाकृत्यादीति तत्रापि नाख्यातांशवा
च्यपार्थे भावनयाःतस्याः अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात्। अतो लिङ्त्वांशेन
नञ् संबध्यते तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात्। नञश्चैषस्वभावो यत्स्वसंबन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वं। नास्तीत्यत्र प्रवर्त्त
ह्यस्तीति सत्वशब्देन संबध्यमानो नञ् सत्वप्रतिपक्षं असत्वं गमयति। तदिह लिङर्थस्तावत्प्रवर्त्तनाअ नाप्रती
न्तस्तेन संबध्यमानो नञ् प्रवर्त्तनाप्रतिपक्षं निवर्त्तनां गमयति। विधिवाक्यश्रवणे लिङ् अयं मां प्रवर्त्तयतीति ति ३
वन्निषेधवाक्यश्रवणे अयं मां निवर्त्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्त्तनायाः प्रतीतिरनुभवसिद्धा २५
अतश्च सर्वत्र निषेधे प्रवृत्तिवर्त्तनैव वाक्यार्थः। एवं च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति॥ हनना

दिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरैकार्थ्यं स्यात् ॥ तदुक्तं न युक्तं । यथा
हुः । अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः । दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोरिति तथा । फल
बुद्धिप्रमेयाधिकारिबोधकभेदतः । पंचधासंतभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयोरिति यन्मते इष्टसाधनत्वं
लिङर्थस्तन्मते लिङः संसृष्टो नञ् इष्टसाधनत्वप्रतिपन्नमनिष्टसाधनत्वं गमयति सर्वथापि तु नञः प्रा
प्रत्ययस्य५= धान्यात्तत्त्वेपि नान्वयः । यदा तु तदन्वये किंचिद्बाधकं तदागत्याभावात्वर्थे नान्वयः ॥ तत्र बाधकं द्विविधं
स्नातकस्य६= तस्य व्रतमित्युपक्रमे विकल्पप्रसक्तिश्च । अनेन च बाधकद्वयेन नञ्प्रयुक्तेषु केषुचिद्वाक्येषु पर्युदासा
कर्तव्यम्८= श्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ प्रतिषेधः स विज्ञेयः क्रि
यया सह यत्र नञ् इति च तयोर्लक्षणं तत्र नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ पर्युदासाश्रयणं तस्य व्रतमि
नास्तं यन्तं कदाचनेति स्यादित्यमित्युत्तरशेषः १=

स्य य व्याप्यीनां वक्त १ ... नात् अर्थान्तरोक्तौ च रं तस्य व्रतमि त्यस्य र=

स्तुपक्रमात्। तथाहि। व्रतशब्देन कर्त्तव्योर्थ उच्यते॥ अतश्च तस्यान्तकस्य कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् तत्कर्त्तव्याभा
त्यपेक्षया मग्रेनेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादौ कर्त्तव्य एवार्थो वक्तव्यः आकांक्षितत्वादिति। एवं वाक्यस्य साकां
क्षत्वेन प्रामाण्यं स्यात्॥ ... न हि कर्त्तव्यार्थकत्वे नोपक्रमे अग्रे च तदनभिधाने प्रसंगात्
नि एवं वाक्यस्य साकांक्षत्वं ... भवति। न च साकांक्षस्य प्रामाण्यं। गौरश्वः पुरुषो हस्तादावपि प्रसंगात्। किं
च नेक्षेतेत्यस्योपक्रमेण प्रतीयमानेन एकवाक्यता च न स्यात् अर्थान्तरोक्तेः। अतश्चास्मिन्वाक्ये कश्चन कर्त्तव्य
एवार्थो वक्तव्यः॥ तदुक्तौ च न नञः प्रत्ययेन संबंधो घटते। तत्संबंधे कर्त्तव्यार्थोक्तेरनुपपत्तेः। प्रत्ययार्था
वतारितो नञ् धातुना संबध्यते। तत्संबंधेन नञः प्रतिषेधकत्वं विधायकसंबंधेनैव तस्य प्रतिषेधक
त्वात् प्रतिषेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपक्षत्वात्। नान्यथा तु योगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वं तयोरविधा

...त्वात् २

वृधा इति शेषः १=

पकत्वात्। यथाहुः। नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः। वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति
अतश्च नेक्षते त्यत्र नञो धातुयोगान्नञीक्षतिति मां ईक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते। ननु तदन्यतद्विरु
द्धतदभावेषु नञ इति सत्यपि स्मरणे नञः स्वसंसृष्टाभाव एव शक्तिः। बाधनात् ननु। तदन्यतद्विरुद्ध पोतयो
रभावघटितत्वेन गौरवात्। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। अतो नञो धातुयोगे धात्वर्थाभावबोधकत्व
मेव। ननु तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्। सत्यं। नञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं॥ नाम न शात्र भिप्रायं ५
धात्वर्थयोगस्यापि प्रतीत्यभिप्रायं॥ तथापि नेक्षते त्यत्र प्रत्ययस्य नञा संबंधात् तेन तावत्काश्चिदर्थो वि
धेयः तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा तदभावबोधनात्। नापि तदभावो विधातुं शक्यते। अभाव
स्याविधेयत्वात्। अतश्च नाञीक्षतिति मां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते॥ स

लिङ्गविधानयोग्यः १=

२१ चेक्षणविरोधीलक्षमाणः पदार्थो नैष्ठे तस्य न्वीक्षणसंकल्पः।तस्येक्षणविरोधित्वात्।सत्यपि पदार्थान्तरस्ये
क्षणविरोधित्वे सर्वक्रियाविनाभूतत्वेन संकल्पस्यैव लक्षणम्।स एव नैष्ठे तेस्त्रकर्तव्यतया विधीयते।अ
नीक्षणसंकल्पेन भावयेदिति भाव्याकांक्षायां च एतावता हैनसा विमुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पाप
क्षयो भाव्यतया संबध्यते।एवं चात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात्तस्य व्रतमित्यनेनैकवाक्य
तासिद्धा भवति।तस्मिंनैष्ठे तेस्य व तस्य व्रतमित्युपक्रमात्पदेशास्यपणमिति॥ननु याजेषु येयजाम
हं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाह्वयणं तथाहि।यद्यत्र प्रधानसंबंधत्वोभावान्नञः प्रस्पसंबंधः स्वीक्रि
यते॥तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिषिध्यत इति वक्तव्यं॥अनुयाजेषु येयजामहं न
कुर्यादिति।न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति।प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य अत एवं नान्तरि २१

निवर्त्तितव्यं। प्राप्ति ४ २ वैराग्याद्य १ प्रवर्त्तंते २ संध्योपासनादिवत् १=
मा ३

दोषेण दिवीत्यस्य न प्रतिषेधत्वं अंतरिक्षे चयनाप्राप्तेः॥ अत एव न ब्राह्मणो हंतव्य इत्यस्यापि सर्वरूपेण नि
वर्त्तकत्वमुपपद्यते॥ सर्वो हि पुरुषः कदाचिद्धननादौ प्रवर्त्तते कदाचिद्रागाद्यभावेन निवर्त्तते। तत्र यदि नि
षेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्॥ तदा रागादिविरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागा
दिना हननादौ प्रवृत्तेन पुंसा न ततो सापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्तेः
रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रांतिनिमित्तरागाबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः अत
श्च ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यस्यापि निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वं व्रीहीनवहन्यादित्यस्येवावघात
नियमबोधकत्वं॥ यथा खलु व्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थे अवघाते स्वयं प्रवृत्तं पुरुषं प्रति
न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात्। किंतु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति। एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं

२८ षं प्रति न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात्। किं तु ह नने प्रवृत्तं पुरुषं प्रति। कर्त्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात्। यत्कर्त्तव्यं त
न्नेति अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधानां अनुयाजेषु येयजामह प्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या सा न
तावद्वचनादाविवरागतः संभवति। अतो यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात्सा वक्तव्या शास्त्रप्राप्त
स्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्॥ शास्त्रे शाम्यांतिविभिन्नरागस्येव शास्त्रांतरस्याल्पं तवाधाप्रयोगात्। नच
पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्यैव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामा
न्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यं॥ शास्त्रयोर्हि तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्परं निरपेक्षता। नहि ये २ षर ३
दशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु येयजामहं क
रोतीति विधेरस्त्यपेक्षा। एवं च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवत् विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्य

 द्विरदृष्टकल्पनां दर्शयति विधे हीति ३=

त्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्। स च न युक्तः
। विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति। नह्यनुयाजेषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं सं
भवति व्रीह्यनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य। द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्। विधे हि एवं ज्ञायते यत् अनुयाजेषु
येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति निषेधात् चैतदकरणादिति ज्ञायते अनन्तवदनाकरणादिवत्
दर्शपूर्णमासयोः कश्चिदुपकारः क्रियत इति॥ स चोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगः। अतश्च
विकल्पो न युक्तः। प्रतिषेधाश्रयणे च तदापत्तेर्न तदाश्रयणं। किं तु नञः अनुयाजशब्देन संबन्धमाश्रि
त्य पर्युदास आश्रीयते। नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात्। अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येय
जामहं करोतीति। अत्र च वाक्ये येयजामहः कर्तव्यतया न विधीयते। यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेनै

नानुयाजेषु १=

२९ वविहितत्वात्। किं तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयतया विधी

यते। यजतिषु येयजामहं करोतीति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति। एवं सामान्यशास्त्रस्याविशेषापेक्षितः

नानुयाजेष्विति स्वनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहंकर्तव्यतया प्राप्तः येयर

अनुयाजेषु तु सकर्तव्यतया प्राप्त्यभावान्न प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः। तन्नणपावानुयाजव्यतिरिक्तवि

षयसमर्पकत्वान्नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं। अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किंचिद्बाधकं

नविरुद्धं नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात्पर्युदासाश्रयणमिति। ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु ये

यजामहं करोतीति शास्त्रेणप्राप्तसामान्येप्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्विति स्वनेनानुयाजव्यतिरि

क्ते संकोचनात्पर्युदासस्योपसंहारादभेदः स्यादिति उपसंहारो हि सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचो भव

प्रमेदं दृष्ट्वानेनाह उपेति १=

मेतु ३ न २

अनुयाज २८

तिपथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्धाकरणं। आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति
आग्नेन संकोच्यत इति चेत् तन्मात्रसंकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात्पर्युदास इ
तिकेचित्।। अत्र उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः प पर्युदास
र्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इत्यभियुक्तोक्तेः प्रत्ययातिरिक्तेन धातुनाम्ना नामवान् नञः संबं सत्तु ३४
धः पर्युदासः। अतः अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः स्वमतस्य भेदः। आशंक्येत प दि यत्र पर्युदासस्त
त्रावश्यमुपसंहारः स्यात् न चैतदस्ति नेक्षेतोद्यंतमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्नुपसंहाराभावात्।। नहि तत्रा ने:
ष्वेव तु द्वीकरणमिव सामान्ये प्राप्तं किंचिद्विशेषे संकोच्यते।। पापश्लोकयोर्द्देशे नानीक्षणसंकल्पमात्रविधा
नात्। पश्चिमोदाहरणेऽनुयाजसामान्ये प्राप्तस्य ये यजामहस्यानुयाजमतिरिक्ते संकोचनात् यदि विधेरूप

एतावत्कथनेन उपसंहारविधित्वं च नियमो नानायासः १= आग्नेयपदवत् संकोचो यत्र पर्युदासस्तत्रावश्यमुपसंहार इ
अतोऽस्ति विधिः २= तिनास्तीत्यर्थः नैवं तेत्यादावुपसंहारा
३० संहारविधित्वं भवति नैतावता किंचिद्विरुध्यते ॥ विध्यभावे हि कथं विधिकार्यमुपसंहारः पर्युदासे भावात् १=
नञ्क्रियान्वय इति भवति विरोधः । न चात्र विधिर्नास्ति नञोऽनुयाजपदसंबंधेन विधेर्विधायकत्वस्याव्या
घातात् । अत्र हि पर्युदासोऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पकः । आग्नेयपदवत् उपसंहारकस्तु विधिरे
व । न चात्र तन्मात्रसंकोचाभावान्नोपसंहार इति वाच्यं ॥ तन्मात्रसंकोचश्चर इति कोऽर्थः ॥ आग्नेयपदे
संकोचो [illegible] मात्रसंकोचो वा आद्ये अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य मित्रविं
दादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारो न स्यात् । आग्नेयसंकोचाभावात् द्वितीये चतुर्थीकरणस्य मित्र
विंदादिप्रकरणस्थवाक्ये [illegible] मात्रे प्राप्तस्याग्नेयसंकोचवत् अनुयाजानमुयाजेष्वसाधारण्येन प्रा
प्तस्यानुयाजेषु संकोचादुपसंहारः स्यादेव । एतावांस्तु विशेषः । आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो वि ३०

अनुयाजव्यतिरिक्तरूपस्यविशेषस्य१=
विकल्पः४=

शेषाःस्वपदोपस्थापिताः। यद्यपितेनुपर्युदासेनञ्स्योपस्थितिरितिउपसंहारन्यायस्त्वविशिष्टएव। एवंतद न्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पर्युदासस्येतितन्न॥ नेष्टेतेत्रसत्यपिपर्युदासेसंकोचाभावात्। नह्यत्र सामान्येप्राप्तंतदन्यमात्रेसंकोच्यते। संकल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्याख्यातांतावत्। नातिदंनानुया. पर्युदासः६= जेष्वित्यत्रविकल्पप्रसक्त्यापर्युदासाश्रयणमिति। यत्रतुसमासाश्रयेपितुनशक्यतेतत्रतत्वसमासावपि निषेधएवाश्रीयते। यथानातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्रह्यतिरात्रेषोडशिग्रहणंप्रतिषिध्यतइति अशक्यत्व माहयदीति३ विहितप्रतिषिद्धत्वात्विकल्पप्रसक्तावपिपर्युदासोनाश्रीयतेऽशक्यत्वात्। यदिह्यत्रनञःषोडशि पदेनसंबंधःस्वीक्रियेततदाअतिरात्रेषोडशिव्यतिरिक्तंगृह्णातीतिवाक्यार्थःस्यात्। तत्रचातिरात्रेषो डशिनंगृह्णातीतिप्रसक्तविधिविरोधः। अतएवातिरात्रपदेननञःसंबंधोऽतिरात्रेषोडशिनंगृह्णा

वक्ष्यमाणादेव१= सोमपात्रविशेषं२= अतिरात्रव्यतिरिक्तेयागेषोडशिनंगृह्णाती
तिविधिरित्रपदेननञःसम्बन्धेवाक्यार्थःस्यात्सचवक्ष्यमाणहेतोर्नसम्भवती
तिभावः१=

३१ तीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् ॥ अतश्चात्र यत्र पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकल्पोपि
स्वीक्रियते अनन्यगतेः । अतश्चैतस्मिंऽपत्र नस्यव्रतमित्यादौ पक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च नाः । तत्र प्र
तिषेधो यथा न कलंजं भक्षयेदिति यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासश्चाश्रयितुं न प्राप्यते तत्रापि
प्रतिषेधः यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । एतावांस्तु विशेषः । यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधः
तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं उभयोरपि विधिनिषेधयोः क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः प्र
सज्यते । प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलंजभक्षण
स्य दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु तु दानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्व
र्थत्वेन प्रतिषेधाः ~~[illegible] जुहोतीत्यादिषु तु दानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्व~~ ३१
पुरुषोपकारित्वेन २=

र्थत्वेन प्रतिषेधे ऽनुत्पार्थत्वाभावेन विरुद्धत्वाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वं रागतः प्राप्त्यभावात्। रा
गतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानाकांक्षेतौ वैगुण्ये नानर्थहेतुत्वापत्तिः। यथा स्वस्त्युपग
मनादिप्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक्। तस्मि
द्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबंधित्वं। एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानुबंधित्वं। नेदं नेदं नो जप्तति। प्रकृतमनु अध्ययनवि
सरामः। तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नानर्थक्यं एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थ धि उपात्त त्वेन ५=
क्यं एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वे नानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावात्तत्वेदोपपा
प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यं॥ ते चार्थवादाः द्विविधाः। विधिशेषाः निषेधशेषाश्च। तत्र वायव्यं श्वे चर
तमालभेतेत्यादिविधिशेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्वं,

वेद्यामास्तृतबर्हिषि हिरण्यं निधाय तस्याभिमंत्रणं स्य ३ कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो देयम् तत्र रजतं न देयम् इति भावः १=
अर्थवादानां स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाच्च १=

३२ बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेषाणां सोरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेध्यनिंदकतयोत। अ
नर्थक्ये लक्षणया प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च स्वसन्निधिपठितं विधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्वार्थप्रतिपादने प्रयो
जनमलभमानैरर्थवादैर्बोध्यते॥ तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते। पर
मप्रकृतमनुसरामः। तस्मिं वेदस्य मानार्थभावनाभाव्यकीर्वैलिङादिज्ञानकरणिका प्राशस्त्यज्ञानेति
कर्तव्यताका शाब्दीभावनास्ति लिङादिशब्देनोच्यते इति॥ ननु केयं शाब्दीभावना। उच्यते पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषः स एव विध्यर्थः। लिङादिश्रवणे अयं मां प्रवर्तयतीति नियमेन प्रतीतेः। ननु इष्टसा
धनत्वं विध्यर्थ इति चेन्न। तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधिशब्दपर्यायः स्यात्। न च पर्यायत्वं युज्यते
। संध्योपासनं इष्टसाधनं तस्मात्त्वं कुर्विति सह प्रयोगात् पर्याययोश्च सह प्रयोगाभावात्। अतश्च ना

पारविशेषएवविध्यर्थः॥सचलोकेपुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषः।वेदेतुपुरुषाभावात्तन्निष्ठएवप्रेरणापरप
र्यायस्त्वुक्तं॥ननुलोकेशब्दनिष्ठेप्रेरणापरपर्यायेव्यापारेशब्दप्रयोगाभावेनशक्तिग्रहाभावात्कथंत
शाब्दबोधः३= स्यविधिशब्दात्प्रतीतिरितिचेतन्नसत्यमेतत्॥तथापिबालस्तावत्स्तनपानादौस्वकृतरोदनादिजनितमा
तृप्रवृत्तेःस्वाभिप्रायरूपप्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनंतरभा
विनींप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्यतत्कारणत्वेनतस्यप्रवर्त्तनाज्ञानमनुमिमीतेपयःपिभोजनादौस्वप्र
वृत्तेःसमीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपितत्पूर्वकत्वाध्यवसानेयुक्तं।तथाप्यन्यप्रे
रितप्रवृत्तौप्रवर्त्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमांनप्रवृत्तौदर्शनेनप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपिअन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वाद
तत्कारणत्वेनप्रवर्त्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानं।तच्चप्रवर्त्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रयोजकवाक्यज

३२ न्यभिसंवधारयति। तत्र चावापोद्वापाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति। प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः
प्रवर्तना स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः
प्रवर्तनासामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति। एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्यैवाभि
प्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण तस्यैव शक्तिग्रहात् विशेषरूपेण तु प्रतीति
र्लक्षणयैव॥ एवं च वैदिकलिङादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपे
क्षायां प्रैषादिरूपस्यैवाभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्या
पार इति कल्प्यते। अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना सैव च प्रवर्तनात्वेन
रूपेण विध्यर्थ इति। अयमेव चार्थोऽभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति वार्त्तिकस्य। अभि

वेदस्यप्रवृत्तिजनकत्वान्यथाऽनुपपत्त्याकल्पितइ=

धीयतेनेनेति व्युत्पत्त्याभिधाशब्देन शब्द उच्यते। तद्धारात्मिकाभावना हि लिङादिवाच्येति केचिदाचार्याः

आमनन्त्याहुः सत्यं प्रवर्त्तनासामान्यं विध्यर्थः तथैव शक्तिग्रहात्। प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्त्तना। अपौ

रुषेये च वेदे प्रेषादेरसंभवात्कश्चित्पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः। विधिशब्दाभिधेय

प्रवर्त्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात्। तत्र कोसौ व्यापार इत्यपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहित

साधनत्वमेवेति कल्प्यते। तस्यापि स्वप्रवृत्त्यनुकूलत्वात्। सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्त्तते। अ

न्यप्रेरितोपि यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्त्तते। स्वतन्त्रप्रेरणावादेपि तदाप्तिप्रसमीहित वेदकप्रेरणास्थलेपि

साधनताज्ञानं स्वीक्रियत एवान्यथा विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। अतश्चावश्यकत्वात्समीहितसाधन

तैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः। एवं च विधिशब्दस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धं सिद्धं भवति

पाणाद्=समीहितसाधनत्वमः= संगच्छते=

मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वात् स्पन्दना स२ स्वस्मिन् विधिशब्दे पत प्रवृत्तिहेतुत्वं तेनानुमितस्य८=
वत्वम्१= यागादि= प्रवर्त्तना [illegible] प्रवर्त्तनात्वेन समीहित

३४ लिङ्वशब्दे एको व्यापारः स्पंदाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेन लक्षणस्य साधनत्वा
वर्त्तनात्वेन रूपेण ज्ञानस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य च परनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेन लक्षणस्य स्वनिष्ठव्यापार भिधाने
इष्ट=साधनत्व२
बोधकत्वं । विधेश्च प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति कल्पनाद्वयं आवश्य न५=
कत्वेन समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन लक्षणस्य प्रवर्त्तनारूपेण विध्यर्थत्वकल्पने लाघवात् ने०म०५=
यागादि
अन्यनिष्ठत्वाच्च । न च विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थे समीहितसाधनत्वकल्पनोऽभिधाने [redacted] वि त्रे२णान५
भावा२ धेः प्रवर्त्तकत्वं तथा तदर्थस्य समीहितसाधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यं प्रवर्त्तनाभिधानेन एतन्मते
पि विधेः प्रवर्त्तकत्वात् । विध्यभिहितस्य च प्रवर्त्तनापामान्यस्य विशेषमंतरेणापर्यवसानात् समीहितसा
धनत्वस्यैकत्वात् । न चेष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थत्वे संभवो प्रासनंते इष्टसाधनं तत्त्वं क्रुविति सह प्रयोगानुपपत्तिरि
पा१ भावा२ ये

ति वाच्यं । इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् । प्रवर्त्तनात्वेन रूपेणाभिधानात् । सामान्यश
ब्दस्य च विशेषशब्देन सह प्रयोगः यं चोलराजा हुपदर इत्यादौ । तस्मात्समीहितसाधनत्वेनैव प्रवर्त्तनात्वे
न रूपेण विध्यर्थः स च तेन रूपेण शब्देनाभिधीयत इति शाब्दी भावना ॥ उक्तवानिरुक्तस्याप्ययमेवाभि
प्रायः अभिधीयते साभिधा समीहित साधनता सैव प्रवर्त्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति
भावनां तां लिङादय आहुरिति । यथा द्रुं पुंसामिष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति
प्रवर्त्तनामिति तत्सिद्धं यजेतेत्यत्र लिङंशेन शाब्दीभावनोच्यत इति । आख्यातांशेन चात्रार्थी भावनोच्य
ते । ननु केयमार्थी भावना । कृतिर्व्यापार इति चेत् । न यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । सत्यं न यागो भावना किंतु स्वर्गद्याजनितो याग

य न

३५ विषयोयः प्रयत्नः सा भावना। स एव चाख्यातांशेनोच्यते। यजेतेत्याख्यातश्रवणे यागेन यतेतेति प्रतीते
कारोत्यर्थो र्जायमानत्वात्। यश्च यत्नपूर्वकं गमनादि करोति तस्मिन्देवदत्तो गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात्। वातादि
वाचकात्व नास्पंदमाने तु नायं करोति किंतु वातादिना स्पंदो जायत इति प्रयोगात्करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्नः करोति
रूपम् ४= सामानाधिकरण्यं चाख्याते दृश्यते। यजेत यागेन कुर्यात् पचति पाकं करोति गच्छति गमनं करोति अत
श्च करोति सामानाधिकरण्यात्प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वं न च रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः रथे प्रयत्ना
भावादिति वाच्यं। वोढृगतं प्रयत्नं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तेः। यत्नातिरिक्तेष्वेषोत्पादनानुकूलव्यापारसा फल ३=
मान्यं भावना तन्मतेपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धेः रथो गच्छतीति प्रयोगस्योपचारिकत्वमेवे
ति॥ अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना। यदाहुः। प्रयत्नमूर्तिरित्यार्थी भावनातु न शब्द्यते। वस्तुमात्राख्यातवा
रथे किंचैवं तदनुकूलः कृत्यादिरूपो व्यापारोस्तीति भावः २=

येह प्रयुक्तेस्तु परस्मैपदम् इति ॥ अन्ये त्वाहुः । भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावना यस्मिन्व्यापा
रे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृशव्यापार इति यावत् । स एव चाख्यातार्थः कुठारेणाच्छिनत्तीत्या
ख्यातश्रवणेहि भवत्येतादृशी मतिः ॥ कुठारेण तथा व्याप्रियते यस्मिन्व्यापारे कृते कुठारात्छेदनं भवती
ति । एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्याप्यर्थः । यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवतीति
स च व्यापारः क्वचिदुद्यमनपतनादिः । क्वचिद्वाग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः । कथं भावनाकांक्षायां विशे
षरूपेण पश्चादवगम्यते । अन्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यतस्त्वाख्यातादेवावगम्यते । रथो ग्रामं गच्छ
तीत्यत्राख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते । रथस्तथा गमने न व्याप्रियते यस्मिन्व्यापारे
कृते गमनाद्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः ॥ न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थः ॥ तस्य धातुनोक्तत्वात् ॥ त

३६ त्रैकोसौव्यापारइत्यपेक्षायांपूर्वोत्तरावांतरदेशविभजनसंयोजनरूपइतिपश्चादवगम्यते॥एवंएणप्रदेशे
नविभज्योत्तरेणसंयुज्यपुरुषोग्रामंगच्छतीतिप्रयोगात्।उद्यम्यनिपात्यकुठारेणछिनत्तीतिवत्।एवंदेवद
त्तःप्रपततेइत्यत्रापिदेवदत्तस्तथाम्रियतेयथाप्रपतनोभवतीतिप्रयत्नानुकूलोव्यापारएवाख्यातार्थो
नप्रपतनःतस्यधातुनोक्तत्वात्।व्यापारविशेषापेक्षायांचरज्ज्वादिःपश्चादवगम्यतेउद्यमननिपत
ना५ नवत्।तथाचसर्वत्रानुगतत्वादमोत्पादनुकूलंव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः।ननुप्रपतनमात्रंर
थोगच्छतिदेवदत्तःप्रपततेइत्यादिषुतदभावात्।नचात्रौपचारिकत्वंवक्तुंयुक्तंमुख्येसंभवतितस्या
न्याय्यत्वात्॥करोत्यर्थोमादानुकूलोव्यापारएवनप्रयत्नमात्रंकरोतेश्चेतनाचेतनकर्तृकत्वात्सा
मानाधिकरण्यादिति।तस्मिन्कमन्योत्पादनुकूलोव्यापारोआख्यातार्थोभावना।इतिसैवंचयजेतेसंख्या

ना१ ना१

तांशेनोच्यते भावयेदिति। तस्माद्भाव्याकांक्षायां स्वर्गादि भाव्यत्वेन संबध्यते। करणाकांक्षायां यागादिः
करणत्वेन संबध्यते। प्रयाजादय इतिकर्तव्यतात्वेन॥ एवं च यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादेर्विधा
नात्सिद्धं यागादेर्धर्मत्वं। प्रयोजनमुद्दिश्य वेदेन विहितत्वादिति॥ सोयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्दे
शेन क्रियमाणस्तद्धेतुः श्रीगोविंदार्पणबुध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः। न च तदर्पणबुध्यानुष्ठाने
हो प्रमाणाभावः। यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति
त स्मृतेः॥ अस्याश्चाष्टकादिस्मृतिवत्प्रामाण्यादिकमन्यत्र विस्तरः। क्वाहं मंदमतिः क्वैष प्रक्रिया महदस्
म्मता तस्माद्भक्तो विलासोयं गोविंदगुरुपादयोः॥ ग्रंथरूपो मदीयोऽयं वाग्व्यापारः सुशोभनः। अनेन प्रीय
तां देवो गोविंदो भक्तवत्सलः॥ इति श्रीमदनंतदेवसूनुना आपदेवेन कृतं मीमांसान्यायप्रकाशसंज्ञकं मीमां

३१ ता प्रकरणं समाप्तम्॥ मिति माघ बदी १४ संवत १८५५ श्री राधा गोविंद देवो जयतो ॥ ० ॥ ० ॥

॥ श्री हरये नमः॥ श्री नमः श्री गोपीनाथाय॥ श्री मदनमोहनदेवाय नमः

[illegible]

[illegible]

[illegible]